

Dr. VLADIMIR ČOROVIĆ

PRILOG PROUČAVANJU NAČINA SAHRANJIVANJA I PODIZANJA NADGROBNIH SPOMENIKA U NAŠIM KRAJEVIMA U SREDNJEM VIJEKU*

Ima mišljenja da su nekad i Srbi, kao i neki drugi slovenski narodi, spaljivali mrtvace.¹ Međutim, pada u oči važna činjenica da u narodnim pogrebnim običajima, koji inače znaju biti veoma konzervativni, nema skoro nikakva traga spaljivanja. »Svaka forma ranijeg pogreba sačuvana je u supstitucijama, samo za spaljivanje nemamo nikakvu sigurnu supstituciju, nikakvu aluziju.² Pod uticajem hrišćanske kulture, prema kojoj je spaljivanje mrtvaca shvatano kao nehumana tradicija varvarizma, taj se običaj, ukoliko ga je bilo, potpuno izgubio. Mesto njega primljen je običaj sahranjivanja kako ga je preporučivala crkva i kako je praktikovan od ranije na celom balkanskom terenu. Sa novim običajem sahranjivanja primljeno je i sve drugo što je s tim u vezi; ne samo religiozne formalnosti, nego i sva grčka i romanska tehnika toga posla.

Najstariji naši grobovi obeleženi su pločama i velikim pravilno otesanim kamenjem, koga ima po svoj Bosni i Hercegovini na nekoliko hiljada. Narod ih naziva raznim imenima. Najčešće ih zovu grčka groblja. Tim imenom narod hoće da obeleži neku prдавnu starinu. Samo ja mislim da je to učeni naziv unesen u narod, a ne ponikao iz sama naroda. Mogao je doći sa dve strane. Prvo od naših učenijih ljudi, koji su znali da su nekad našim zemljama vladali Grci i koji su verovali da su ta stara groblja, drukčija od onih uobičajenih od XVII veka, iz tog starog doba. Drugo, poticao je i od katoličkog sveštenstva, koje je preporučivalo grobove s krsnim znakom i koje je, da bi odvrćalo svet od starih običaja obeležavanja groba, proglašavalo ranija groblja za grčka i

šizmatička. U narodu je mnogo običnije verovanje, da su ta stara groblja, s velikim stećcima, grobovi nekih ogromnih ljudi, većih i jačih od današnjih, pa ih stoga češće nazivaju divska ili džinovska, ili, kako ponegde u istom značenju govore, macurska.³ U narodskoj etimologiji i djelomično od macurskog postalo madžarsko groblje, a delimično je taj naziv u severnim oblastima Bosne i istoriski opravdan. Od džinovskog došlo je možda džidovsko i židovsko ime; a moglo je doći i po tom, što su stara židovska groblja imala doista kamene stećke i kovčege. Za ovo bi naročito govorili nazivi čivutsko ili jevrejsko groblje. Ređi je i novijeg je datuma naziv bogumilsko groblje. Zbog toga što na mnogim stećcima nema krsta, a javlja se sam ili u grbovima znak zvezde ili meseca, to su ova groblja zvana i turskim i arnautskim. Muslimani ga, opet, od svoje strane zovu neverničkim — kaurskim (napr. u Borcima kod Konjica). Zbog toga što su ponekad u skupnim nalazima, s velikim pločama, narod ih je uzimao kao skupna groblja nastala ili usled neke morije, otud čumska ili morijska, ili usled nekog krvoprolića, s običnim legendama o zakrvavljenim svatovima (svatovska). Naziv latinska i rimska groblja

* Redakcija je rad primila za štampanje od nasljednika dr. Vladimira Čorovića. Iako rad nije potpuno dovršen, on pruža puno vrijednog materijala za daljnja naučna istraživanja, pa ga redakcija zato i objavljuje.

¹ S. Trajanović, Stari slovenski pogreb. S. K. Glasnik III, 1901, 58—60 [Cir.]; L. Niederle, Manuel de l'antiquite slave. II. Paris 1926., 43 i d.

² V. Čajkanović, S. K. Glasnik IX, 1923, 283—4.

³ Sr. Tih. R. Đorđevića, Bratstvo VII. 1896, 67; »Macure su dugački ljudi, koji su bili pre ovog sveta.« Ja u tom nalazim stari trag plemenskog naziva Mazura, kao što je ispolin od Spala ili obrašin od Obara. Đorđević je prikupio sve nazive za groblja u Starinaru III, 1908, 161—2. Neki od naziva su očevidno ušli u narod knjiškim putem, kao što je na pr. naziv jelinsko groblje. Naziv rusalisko, rosalijsko groblje, u vezi sa imenom Rusalja, nije poznat u našim zapadnim oblastima. Kod Bugara se magurama ili magurkama zovu mogile; uz to postoje nazivi magura mugerina. V. Mikov: Bulgarska ist. biblioteka, IV, 1929. Nije isključeno da između naziva magurka i mazursko groblje postoji neka bliža veza po značenju te reči u istočnjačkim jezicima.

Uposle izopačeno š o k a č k a) vredan je posebne pažnje i mi ćemo se na nj ponovo vratiti. On je došao po obliku sarkofažnih stećaka, radenih neosporno prema rimskim uzorcima u zemlji, i zbog toga što se kod mnogih, često i neposredno, primjećavala rimska tradicija. Naziv je u narod mogao doći preko katoličkog klera, koji je te stvari očevidno znao.

U samim grobnim natpisima dolaze samo ovi nazivi: **КЪЛАКЪ. БИАНЪ, БЪКАНЪ, БИЛЕЪ**, dalje, vrlo obično: **КАМЕНЪ, КАМН** i osim toga **ЗНАМЕНИЕ** oznake za postavljanje tog znaka ove: a se postavi **КЪЛАКЪ, АПОСТАВН НА НЕМЪ КАМЕНЪ, СЕКЧЕ НАМЕ КАМН; ПОСТАВН НА НЕМЪ БИАНЪ.** i jednom samo: **А ПОВИАНЖИ ГА**⁴.

U narodu su danas za ove grobove najobičniji nazivi: mramor — mramorje — stećak i stećki, mašet i, kako neki vele,⁵ kame-nica. Najčešći je i gotovo opšte poznat naziv stećak. Reč je od osnove sto-sta, sr. grč. **ἵστημι**, lat. stare, ali izvedene od glag. priloga: stojeći, odatle stojećki, stezanjem od oje u ē.⁶ Kukuljević, čak, navodi kao da se oblik stojećki i čuje uz stećki.⁷ P. Kajer misli prije na grčko **στέγη**, što znači pokrito mjesto, kuću, sobu ili i jamu, pećinu.⁸ Oblik mašet (Kukuljević ima mašale) izvodi Ć. Truhelka od turskog mašhed-mećit »grobnište junaka, koji je za vjeru poginuo«.⁹ U Dubrovniku je u XIII vijeku još običan stari naziv za groblja znak monumentum¹⁰, otud možda u nas i naziv spomenik. Prvi je takav naziv u XVI veku u manastiru Voljavča: **СПОМЕНИЕ**¹¹

Grobnica se zove opštim imenom grob, grob' ili greb'. Grobnica sinovca Nemanjina, župana Stevana Prvoslava, koja se nalazi u crkvi vasojevićskih Đurdevskih Stubova, zove se grob'; za oznaku veli se često: **нсе гроб (сен) ље(ље)** ili **н се гробъ его зѣкъ**, i i **се же гроб его**, i slično¹²

Oblik greb' mnogo je ređi; njega upotrebljava Radin Gost u svom testamentu i još neki pisari.¹³ Naziv grobnica nalazi se u starijim spomenicima svega dva-tri puta; od XVII stoljeća postaje češći i običniji. Grob se kod Vuka označava kao DAS GRAB, a grobnica samo kao die Grabhoslen na isto se u Akademijinom Rječniku s pravom primjećuje, da se ta razlika »dovoljno ne potvrđuje u primjerima«.¹⁴ U Hercegovini se danas između te dve reči pravi ova razlika: grob je svaki grob, s rakom, krstom i humkom zajedno, dok je grobnica ozidanig rob, pa bilo to za jedno, dva ili više lica.

Osim toga nalaze se retko i ovakvi nazivi: kuća (se kuća Miletina Maroevića i njegove žene Vladisave i **НЮ-О ДИТЦЕ**¹⁵ u Eufemistički vječna kuća, vječni dom, **(НЕ ПРЕКОНАВАНТЕ МЪРГА ДЪМА ВЪКНИОГА**¹⁶ Pored toga još pokojište **(СЕ ПОКОНЦЕ РАВА КОШЪ ВЪКОСАВА** 1526¹⁷- raka značila je ranije grob, sepulcrum. U grobnom natpisu župana Grda (oko 1180 god.) veli se: **н въ то лѣто зѣда смѣс ракоѣ**;¹⁸ u našim starijima biografijama reč ima isto značenje: **нсточн рака љего мѣро; ловѣзде чѣстноѣю ракоѣ**.¹⁹

Ranije je raka označavala sam mrtvački kovčeg, jer se samo tako može razumeti u Konstantinovoј biografiji: **нѣвъзмогоше ѡтгвоздѣти раки кожнемъ повеленѣмъ н тако съ ракою положѣше н въ гробъ**,²⁰ i uopšte diferenciranje groba i rake. Danas raka označava samo jamu sa otesanim unutrašnjim zidovima i poklopcima, ali bez spoljašnjeg dela.

Na dva mesta naišao sam još da se gornji znak, biljeg, označava prosto imenom ploče, prema svom obliku, kao što se kasnije označavao krstom. Na Komu se nalaze u jednoј crkvi dva natpisa u kojima se veli: **сѣа плоча** Oba potiču iz početka XV veka.²¹

⁴ Li. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, III, br. 4729, 4732, 4745, 4752, 4733, 4738 i 4823.

⁵ Glasnik Zem. muzeja, III, 1891, str. 123.

⁶ Đ. Daničić: Osnove spr. ili hrvat. jezika, Biograd 1876, str. 290.

⁷ Arkiv za povj. jugoslavensku XII, 1875, str. 163.

⁸ Pierres sepulcrales dalmates, Lvon 1887., str. 11.

⁹ Glasnik Zem. muzeja, III, str. 369.

¹⁰ Sr. Diversa Cancellariae, I, 103, ex 1282 u dubrov. drž. arhivu.

¹¹ Starinar IV, 1877, str. 133.

¹² Stojanović, sp. dj., br. 10, 57, 80, 82.

¹³ Glasnik Zem. muzeja, XXIII, str. 374; sr. Stojanović sp. dj. br. 4783, 4845.

¹⁴ Vukov Rječnik pod grob i grobnic; Akademijin rječnik pod grobnica.

¹⁵ Stojanović, sp. dj. br. 4793.

¹⁶ ibid., br. 4763, 4791.

¹⁷ ibid., br. 454.

¹⁸ Glasnik Zem. muzeja, XXIII, str. 486.

¹⁹ D. Daničić: Rječnik iz književnih starina srpskih, Biograd, 1864, III, str. 31.

²⁰ P. J. Šafaik, Život sv. Konstantina. V Praze 1868 str. 25.

²¹ Stojanović, sp. d., br. 232, 233..

Stari grobovi nalaze se na više strana. Najugledniji ljudi, vladaoci i crkvene poglavice, sahranjivani su obično u njihovim zadužbinama ili crkvama njihove rezidencije. Običaj je taj i kod nas vrlo star. Dukljaninova Hronika navodi, da je kralj Prelimir sahranjen u Rasu u crkvi sv. Petra, kralj Petrislav u crkvi sv. Marije na mestu Gazem, kralj Vladimir u crkvi sv. Marije u Krajini, a njegova žena Kosara njemu ispod noga, kralj Dobrosav u crkvi sv. Andrije (in ecclesia sancti Andreae in capella sua) Mihajlo i Bodin u manastiru sv. Srđa i Vaha, kralj Radoslav u manastiru sv. Petra kod Trebinja, kralj Grubiša u crkvi sv. Durda u Baru.²² Posle je, za Nemanjića, taj običaj redovno držan. Nemanja je sahranjen najpre u Hilandaru, pa u Studenici, u grobu za koji sv. Sava kaže: **ЕГО ЖЕ БѢШ БЛАЖЕННИ СЕБѢ САМЪ НСПРѢКА СЪТВОРИНАБЪ**; sv. Sava je sahranjen najpre u Hramu četrdeset mučenika u Trnovu, pa odatle u Mileševu; Stevan Prvovenčani u Žiči; kralj Radoslav u Studenici, Vladislav u Mileševu, Uroš u Sopoćanima; Dragutin u Rasu, u crkvi sv. Đorđa **ВЪ СКОНИЕМОШ МОНАСТИРѢ**²³; Milutin najpre u Banjskoj, pa posle u Sofiji, u sabornoj crkvi; Stevan Uroš u Dećanima; car Dušan u Arhangelovom manastiru kod Prizrena i, najzad, car Uroš najpre u Bogorodičinom manastiru kod Šarenika, a onda u manastiru Jasku.

Zadužbine su podizane, kako izričito kazuje Danilov nastavljajući u biografiji Stevana Dečanskog **„СЕБѢ ЖЕ ВЪ ЧЪНОШЮ ПАМЕТЬ И НАСЪХРАНИЕНИЕ ТѢЛЕСИ ПО РАЗЛОЖЧЕНИИ ДОШЕ ОТЪ ТѢЛА**²⁴

Sam car Dušan veli za se u jednoj povelji 1343. da je podigao Arhangelov manastir u Prizrenu kao **„МѢСТО СЕБѢ ПОКОНИШНО**“.²⁵

Sinovi kneza Lazara, tražeći da se njegovo telo prenese iz Prištine u Ravanicu, govorili su: **НЕ ЛѢНО ЕСТЬ НИ СТРОИНО И ОУ БОГА И ОУ ЧЛОУКѢ ВЪЗОРНО, ЕЖЕ ГОСПОДЕВИ И ОУКѢ НАШЕЛЪ КРОУКЪ СГОТОВАНАГО ЕМЪ ПОКОНИША. ИЖЕ САМЪ ОУ ОСНОВАНА ВЪЗДВИЖЕ ПРѢЧЪСТНОШЮ ШЕНТѢКАЗ ТВѢРДОСТНѢ ЗАВѢЩАВЪ ЕЖЕ ЧЪСТНИКУХЪ ЕМЪ МОЩЕН ВЪ НИЕН ПОЛОЖИТИ**²⁶

Jedan takav grob u crkvi opisao je poblize M. Valtrović.²⁷ To je grob Stefana, sina ćesara Uglješ, u manastiru Ljubostinji. Spoljni beleg na grob-

nici je arkosolij, koji »ne stoji neposredno nad grobom no je za širinu ispada iz osnovnog zida crkve pomaknut na jug, jer je čvrsto prislonjen uz zid hrama, koji je tanji od svog osnovnog zida.« Arkosolij je dug 1,70 m, a širok 0,53 m. Sam grob ima 1,65 m u dužinu, u širinu 1,30 m, a visok je do donje ivice svoda 1,38 m. »Kosti u njemu ne sastavljaju kostur prirodno opružen, no su, skupljene u jednom drvenom kovčežiću, ostavljene u zapadni manji odeljak groba. Jednim niskim zidom, visokim oko 0.40 m, a širokim 0.30 m, podeljen je grob na spomenuti zapadni manji i na istočni veći odeljak, u kome uz istočnu stranu njegovu ima nizak, a 0.20 m širok banak. Kovčežić je od hrastovih talpi; raspao se; odvalila se jedna duža — istočna — i jedna kraća — severna — strana njegova, a poklopac je pao na kosti tako da se od njih vidi samo jedna butnjača. Kovčežić leži u pravcu od juga na sever.« Ovaj zanimljivi fakat, da kostur nije opružen utvrdili smo i mi u jednom ozidanom grobu, u crkvi trebinjskog manastira, gde je dužina groba bila 1.10 m, visina 0.83, a širina 0.66 m. Gornji deo kostura bio je u redu, dok su donje kosti bile ispreturane.²⁸ Narodna tradicija, nimalo neverovatna, govori o tom da su neka visoka lica pokopavana u sedećem stavu.

Inače, grob je za vrlo ugledne ljude obično bio ispred oltara. Konstantin Ćiril sahranjen je u Rimu, u crkvi sv. Klimenta, **„О ДЕСНОШ СТРАНОШ ВАЛТАРА“**,²⁹ Na kojem su mestu u crkvi sahranjivani naši vladari ne navodi se u starim izvorima. Posle kanonizacije redovno su ih stavljali ispred oltara da, kao kraljica Jelena, budu **„ПРѢДЪ ОБРАЗОМЪ ВЛАДЫКИ ВЪСКЪХЪ ХРИСТА“**³⁰

Tako je i grob Dečanskog u Dećanima s leve strane pred carskim dverima. Međutim, grob knjezinje Milice u Ljubostinji nalazi se u priprati, odmah iza ulaza na levoj strani. I danas svi kivoti i naših i tuđih svetitelja stoje obično ispred dveri, kao na najuglednijem mestu crkve, koje je pristupačno i na dogledu profanom svetu.

Arhiepiskop Jevstatije I bio je u Žiči, **„ВЪ ЖИКОТѢ СКОИЕМЪ“**, napravio za sebe mramornu raku.³¹

Danas se u toj crkvi zna samo za jednu grobnicu, a tu narodno predanje pripisuje Stevanu Prvovenčanom. »Grobница se nalazi na severnoj strani prostora, koji odgovara unutrašnjem narteksu, udaljena od severnoga zida crkve za 0.70 m, a za 0.75 m od stupca, koji ispada iz zida crkve na ovoj

²² Dr. J. Črnčić: Popa Dukljanina Letopis po latinsku. U Kraljevici 1874, str. 39, 41, 51, 53, 57.

²³ D. Daničić: Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih. Zagreb 1866, str. 52.

²⁴ ibid. 201

²⁵ St. Novaković, Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka. Beograd, 1912. 412.

²⁶ Glas, G XXXVI, 1929, 95.

²⁷ Starinar, I, 1906, str. 24—7.

²⁸ Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina XIII, 1915., str. 21.

²⁹ Šafarik, sp. d., str. 25.

³⁰ Danilo, sp. d., str. 100.

³¹ Danilo, str. 314.

strani. Grobnica nije mramorna, već je ozidana od tankih cigala; duga je 2.15 m, široka 0.50 m, duboka 0.42 m, a nalazi se za 0.90 m ispod sadašnjeg poda crkve. Pruža se u pravcu I—Z. Ozgo je zatvorena prostim pločama od kamena, među kojima se nalazi i jedan fragmentirani mramorni okvir... Danas je nad njom formiran sarkofag od debelih mramornih ploča. Ostaci ranijega sarkofaga nad ovom grobnicom nalaze se u dvorištu oko crkve.³² Grobnica je bila ranije otvarana i sigurno nije ni Stevanova ni Jevstatijeva, jer su njihove mošti očuvane, dok su ovde nađene »samo kosti od bedrenjače i prebijene cevanice«.

Za Markov manastir sv. Dimitrija, čije su freske i natpise Mrnjavčevića istrli Bugari u sedamdesetim godinama prošlog veka, tvrdio je P. Srećković, da su tu sahranjeni članovi Vukašinove porodice i on sam. U crkvi »ili u priprati prema likovima bio je sahranjen kralj Vukašin, kralj Marko itd., ali ljudi su i vreme pokvarili te grobove.« U priprati ima ploča od belog mramora sa dvoglavim orlovima, a drugi njen deo, sa dvoglavim orlom i dva lava, nalazi se u oltaru. Srećković misli da je to bila ploča groba Vukašinova. U crkvi, u priprati, ima doista ostataka nadgrobnih ploča. »Pred crkvom, u duvaru novoizidane kujne, u karniz, na koji se naslanjaju, uzidan je jedan deo mermerne ploče i na njemu stoji izrezano ovo: **ВЪ ХА БА БЛГОВЪКРНИ КРАЛЬ МАРКО ВКЪТГОР СГО ХРАМА (ВЪК)НА МС ПАМЕТ**«. To bi, dakle, imao biti grob Kraljevića Marka, i ako taj natpis ne izgleda verno prepisan.³³ Iskopavanja na tom terenu nisu vršena.

Taj su običaj zidanja zadužbina primili naši stari, kao i većina drugih evropskih naroda, od Grka.³⁴ Velik broj starih bazilika pun je grobova vladara, episkopa i drugih uglednika; ima čitavih crkava koje su podignute i služe samo kao mesta grobnica. Čak je čitav jedan grad kod Nemaca, slavni Špajer, zbog crkve s vladalačkim grobovima dobio naziv »grad mrtvih svetog rimskog carstva nemačke narodnosti«.³⁵ »Zajedničke grobne crkve, onako kao što je crkva Apostola u Carigradu sa vizantijskim carskim grobovima ili benediktinska opatija sv. Denisa kod Pariza, ili špajerski dom u Nemačkoj, nije bilo u Srbiji,³⁶ niti u Bosni. Ima ipak u pećskoj patrijaršijskoj crkvi čitav niz arhiepiskopskih grobova i jedan mitro-

³² Dr. V. B. Petković, Manastir Žiča. Beograd 1911, str. 10—11. Starinar, II, 1908, str. 121.

³³ Glasnik Srp. učenog društva, knj. XVI, 1878, str. 920—7. Sr. P. N. Miljukova, *Извѣстія рус. арх. Института* IV 1899, str. 134—6. N. P. Kondakova, *Македонија, С. Петербургъ*, 1909, str. 182—5. O ovom svemu L. Mirković, Mrnjavčevići, Beograd 1925, str. 22—7.

³⁴ Sr. M. Brunet de Presle, *Sur les tombaeux des empereurs de Constantionle*. Paris 1856.

³⁵ J. Braun, *Die Kaisergraber im Dome Zu Speyer*. München 1903., str. 10.

³⁶ C. Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, III, Wien 1914., str. 74.

polit 1653. naglašava, šaljući neke knjige tamo, da tu **почивають мощи нже въ сватыхъ отца нашего Яреміа, Ниводнама и нныхъ сватыхъ во- гооубоудника**³⁷

U crkvama su sahranjeni i ugledniji članovi bratstva, episkopi i arhiepiskopi; u manastirima ponegde zaslužniji arhimandriti i igumani. Kopajući ruševine Trebinjskog manastira (Tvrdoša) mi smo u prostoru crkve sve do ispred oltara nailazili na grobnice ispod patosa; isto tako i u crkvi sv. Pavla, koja se nalazi upravo kod starog Petrova manastira u Čičevu kod Trebinja. Toga ima svuda. Takvi grobovi su opisani u crkvi sv. Sofije u Sofiji.³⁸ Grobnica sveštenih lica ima u Sopoćanima (1345 Isaija Simon, bez oznake čina; 1362, popa Radojevića)³⁹; u Krušedolu postoje grobnice episkopa i arhiepiskopa. I one kosti, nađene na zemljištu starog cetinjskog manastira po svoj su prilici episkopa ili drugih sveštenih lica.⁴⁰

Druge ljude sahranjivali su obično u grobljima oko crkava. U okolini manastira i oko manastirskih crkava bili su grobovi za monahe, a za ostale mirske ljude bilo je, kako znamo po tipovima hilendarskom i studeničkom, odvojeno **»странно гробне«**.⁴¹

Odvojeno groblje za monahe nalazi se u dvorištu razrušenog Trebinjskog manastira. U Zavalu se monasi sahranjuju oko crkve (iguman manastirski, Nikanor Dutina, govorio mi je da su neki vrlo zaslužni sahranjeni i u crkvi), a đaci i drugi ljudi u groblju iznad manastira. U Mostaru je oko stare crkve bilo zasebno groblje samo za sveštena lica. Oko svetovnih crkava groblja su gotovo obligatna; izuzetaka od tog ima i ti su obično u varošima ili su iz novijeg vremena.

Zanimljivo je da u Srednjem veku nalazimo i kod nas običaj da ugledniji ljudi, i to ne samo vladari s većim sredstvima, podižu grobne crkve za se. U povelji kojom kralj Milutin 1300 godine obnavlja manastir sv. Đorđa na Seravi kod Skoplja ima ovo mesto: **»и даде Каломенъ за- гробъ свон цркви святаго Илію съ ннвомъ**⁴²

Veliki tercijija srpski Mišljen oko 1330 godine **»призда гробницю и пописа и прида село Велико и Конје и родхо и злато и направи манастирь сватыхъ Апостоль и шенови въ помень себѣ И та ѿгова гробница обкрашена въ свакою хитростню, коаша паче всего манастирія**.⁴³ Kaznac Dami-

³⁷ Stojanović, sp. d., br. 1500.

³⁸ B. D. Filov, *Софинск та црква св. Софиа, Софиа*, 1913, 106-107, 147.

³⁹ Stojanović, p. d., br. 82, 123.

⁴⁰ P. Kovinski, *Черногоріа (сборника LXXVI), С Петербурга* 1909, Стр. 1°0

⁴¹ Spomenik S. Akademije nauka XXXI, 1898, str. 66; Glasnik Srp. učenog društva, knj. 40, 1874, str. 176.

⁴² St. Novaković, *Zakonski spomenici*, str. 612.

⁴³ Zapisi i natpisi, br. 58.

trije, za vreme Stevana Dečanskog, u hramu Sv. Nikole Vranjinskog „ГРОБЪ ОВЕТРОН ПРЪСТАВЛЕННЮ ЦЪКОУМОС“ U testamentu Jelene udovice vojvode Sandalja, pisanom 1442, izriče se njezina želja, „Да ми се покрыве црква, кою самъ счинила за мон гробъ“. ⁴⁵ Čak i Radin-gost, Bogumil, u svom testamentu određuje 140 dukata „за храма и за гробъ гдѣ ми кости вѣдѣ и ле҃с“ U Crnogorskom Primorju ima u ruševinama jedna mala crkvice sv. Nikole (4.14X2.28), koju je podigao neki Nikola Dapčević za se i svoju porodicu. »Unutra je njegov grob i grobovi njegove porodice«. ⁴⁷ Običaj taj ostao je i docnije. Jedan od zadnjih primera u našim krajevima to je blažijska crkva mitropolita Đorđa Nikolajevića. U porti prostrane »saborne« crkve prizrenske nalazi se, u uglu, mala, veoma stara, crkva posvećena sv. Đorđu. Ona i danas još služi. Obim crkve je vrlo mali; ima apsidu, ali nema kubeta. To je u pravom smislu reči kapela. Danas je upotrebljavaju za grobnice prizrenskih vladika.

Grobnica tepčije Batala iz XIV veka, čitav jedan mauzolej blizu Travnika, očuvana je dosta dobro. ⁴⁸ Podignuta je na jednoj glavici, s koje se otvara pogled na tri doline Lašve, ona je svom gospodaru i u zadnjem počivalištu davala izuzetan položaj. Zgrada je 5.80 m duga i toliko široka, a opasana je zidom debelim 0.80—0.85 m. Pred njom je trem, »nekoć možda drvenim stupovima uriješen«, 7.20 m dug i 3.10 m širok. »Iz trijema vodile su tri, desno postrance smještene kamenom ozidane stepenice u nutrini mauzoleja, kojemu su, sudeći po ostacima klaka, zidovi bili obojeni šarenim, živahnim bojama.« Zgrada je bila nesumnjivo i pokriva, po svoj prilici drvetom, i na svod. Stećak nad grobom je nevelik. Okrnjen, on sad ima dužinu oko 0.81 m, a širinu 0.65. Nema ni posebnih ukrasa, samo mu je sa pročelja i strana »udubljeno polje zarubljeno lizenom, koje su u pročelju spojene lukom.« Raka ispod toga, sa izglačanim zidovima, na vrhu je znatno šira, pa se onda sužava. »Otvor rake, 1.87 m širok 3.40 m dug, ide u ovoj širini do dubine od 80 cm, gdje se na sve strane za 60 cm suzuje u manju 46 cm duboku a 80 cm široku raku. Dno ove rake bijaše tanka laporasta ploča, koja je počivala na 8 kockastih potpora, uzidanih pod donjim rubom u uglovima i u sredini zidova. To su kamene gredice, kojima je čelo široko 17 cm a visoko 24 cm,

⁴⁴ F. Miklošić: Monumenta serbica, Viennae 1858, str 112.

⁴⁸ Ib., str. 416

⁴⁸ Glasnik Zem. muzeja, 19911, str. 374.

⁴⁷ A. Jovičević, Naselja XI (S. E. Zbornik, XYIII), 1922, str. 16.

⁴⁸ Ć. Truhelka, Grobnica bosanskog tepčije Batala. Glasnik Zem. muzeja XXVII, 1917, str. 365 d.

ta vire glavinom oko 10 cm iz zida. Ploča koja je nekoć na njima počivala i služila kao dno gornje rake, služila je i pokrivalom pravoj raci, koja se tek ispod nje nalazila... ⁴⁹ Potonja je na gornjem rubu, gde su uzidane kamene potpore, 80 cm široka, ali se prema dnu proširuje na 1.22 m. Dubina od gornjeg ruba potpora do dna je 2.14 m, a duljina na dnu 2.20 m. Raka se, dakle, prema dnu divergentno proširuje. S obje uže strane na dnu izidane su po dvije kamene klupe, visoke 36 cm. široke 54 cm a na nje položen je lijes, istesan iz miljeve grede, duge 2.15 m, široke 90 cm a duboke 46 cm. U njoj je iskopan lijes 27 cm duboko i to tako, da mu je čelo i podnožje u sredini polukružno zarubljeno. Desno više glave na gornjem licu ruba lijesa, u uglu, izdubena je mala polukruglasta zdjelasta izdubina.« Oko samog mauzoleja bilo je malo dvorište okruženo rovom, pa je tako grobnica dobila izgled male tvrđave.

U Rešetarini kod Livna, na jednom zaravanku, iznad takozvanog Kraljičina nasipa, podignuta je u novije vreme, 1928 god., jedna grobna kapelica »na starim temeljnim zidovima.« Pod kapelicom nalazi se stara grobnica od mekog tesanog kamena. Celo se mesto, sa još nekoliko grobova oko kapele, zove Crkvina. U samoj kapeli, u grobnici, nađen je svega jedan dobro očuvan skelet i dve lubanje na levoj strani od njegove glave. ⁵⁰ Kapela je, očevidno, bila grobnica neke znatnije ličnosti.

Poseban mauzolej ima u XIX veku i čuveni hercegovački junak Smail-aga Čengić. U Lipniku kod Gacka podignuta je jedna kamena zgrada sa svodastim krovom džamijskog tipa, u kojoj je, na sredini, samo njegov grob. Zgrada je podalje od ostalog seoskog groblja i ne naliči nimalo na one u njima podignute mauzoleje za »dobre«, isto kao ni na one uz džamije prislone sobice sa istom namenom.

Od naših starih grobnih crkvice opisao je jednu Dragutin S. Milutinović. Na groblju sela Doca, u studeničkom srezu, postoji »četverougla, cilindričnim svodom pokrivena nadzemna grobnica, u koju se ulazi kroz zapadna vratašca na stepene. Nad ovom grobnicom diže se isto toliko duga i široka kapela, koja ima na istočnoj strani polukružnu oltarsku apsidu, podignutu na jednoj horizontalnoj ploči, što kao konzol izlazi iz zida visoko nad zemljom. Kapela je takođe polukružnim svodom pokrivena, a cela joj je zapadna strana tako otvorena, da se unutra vidi.« Hram je bio obnovljen za vreme despota Đurđa. ⁵¹ Za nadgrobnu crkvicu smatra Kosta Jovanović i sv. Nikolu Đunskog, ponajviše zbog njenog osvetljavanja preko kubeta. ⁵² Jedna banjanska crkva nema taj tip,

⁴⁹ Ova gornja raka, misli Truhelka, imala je valjda da zavara kopače blaga od svog prvog početka. Mi držimo, da je po svoj prilici bila namenjena za nekog njemu bliskog, kao što je i danas čest običaj u grobnicama.

⁵⁰ M. Mandić, Glasnik Zem. muzeja. XLVII, 1935., 15.

⁵¹ Glasnik Srp. učenog društva, knj. 47, 1879, str. 252—3., 234.

⁵² Starinar, II, 1907, str. 158.

ali je puna nadgrobnih ploča. Dve su na obe strane oltara, a dve na obe strane ulaznih dveri; ima ih i u arkama među pritvorom, molilištem i oltarom. Pri ulazu u crkvu je ploča kneza Grdana Cvetkovića.⁵³ Grobne crkve u neposrednoj blizini samog manastira, kao što je slučaj sa tom studeničkom ili sa Bačkovskim manastirom u Bugarskoj,⁵⁴ nema na našem području, u Bosni i Hercegovini, nigde.

Jednu neobično zanimljivu, simboličnu pretstavu grobne crkve opisao je nedavno Milan Karanović.⁵⁵ U Zgošći se nalazio do 1913 god. uz jedan vrlo lep sarkofag i jedan stub sav išaran raznim reljefima radenim pažljivo iako ne sa visokom umetnošću. Na stubu je bilo napisano da tu leži Stevan ban bosanski, po svoj prilici Stevan II Kotromanić. Uz taj grob nalazila se čitava jedna mala nekropola. Karanović je pokušao da protumači šare na grobu i najzad je, kao rezultat iskopavanja, dao ovo mišljenje: »Ceo obelisk izražava malu crkvu, grobnu kapelu, sa čonom stranom, dva kamena svećnjaka sa svećama, oltar sa časnom trpezom i liturgijskim svetim sasudima za evharistiju.« Koliko sam ja lično proučavao taj spomenik, koji se danas nalazi u Sarajevskom muzeju, ja nisam mogao dobiti utisak da Karanović ima pravo a i sama stvar, u načelu, ne izgleda mi mnogo verovatna. Zašto da se banu podiže simbolična crkva na jednom stubu, kad mu je mogla biti podignuta prava grobna kapela? Ako mu kao bogumilu (Stepan II nije umro kao bogumil ali se misli da se to moglo odnositi na Stepana Prijezdu (koji se nigde tako ne zove) nisu mogli podići pravu crkvu, onda mu nisu mogli podići ni simboličku. Jer crkva bi se poznala kao crkva bilo u ovom ili u onom obliku. Ali ima jedna stvar koju vredi naročito istaći. To je, koliko ja znam, do XV veka jedini nadgrobni znak u obliku stuba pored sarkofaga.

Uz Spasovu crkvu u Žiči nalaze se dve pobočne kapele. Severna ima jedan nepravilan mali prozor, »koji je spolja jedva prorezan«. »Iznad ovoga prozorčića nalazi se u visini od 2.50 m iznad zemlje jedna profilisana ploča od mramora, horizontalno u zid uzidana i ispada iz njega za nešto više od pola metra. Ona je na sredini skroz probušena. Otvor je na zadnjoj strani veoma uzan, a u pravcu ka gornjoj površini levkasto je proširen.« Vlad. Petković upozorava, da u crkvi »Smrti Bogorodičine u Nikeji u severnom poraklisu, koji je služio kao grobna kapela, nije bilo prozora.« Za navedenu ploču ne zna se tačno čemu je imala da služi. »Iz toga što je u kapeli bilo tako mračno, što je pored pomenute ploče na zidu naslikana Smrt sv. Save, moglo bi se slutiti da je kapela slu-

žila kao grobna kapela, a na pomenutoj ploči da je gorela kakva svetiljka.⁵⁶

U Gračanici su karakteristične potpuno odeljene dve pobočne apside i koridori bočnih brodova, koji vode do njih. P. N. Kondakov, koji upozorava na to, kao i u starom Nagoriču, bili odeli za grobnice kraljevskoj porodici.⁵⁷

Za crkvu Patrijaršije, u kojoj je najveći broj grobova starih crkvenih velikodostojnika, zna se da je velik deo dozidivanja vršen samo radi tih grobova. U samoj Patrijaršiji ima sedam podignutih grobnica, od kojih su u sabornoj crkvi s desne strane sv. Arsenija, Save II i Janičija II. Pred dverima, u čivotu, na levoj strani nalazi se A. Nikodim. U prizidanoj crkvi sv. Dimitrija grob patrijarha je na levoj strani, a na desnoj je kosturnica. U drugoj prizidanoj crkvi Bogorodičinoj grob je Ae. Danila. Pred trećom prizidanom crkvom sv. Nikola u tremu s južne strane leži patrijarh Maksim.⁵⁸ Nema sumnje da su te dograđivane crkve spremale za svoje pokojnike dotična lica, želeći na taj poseban način jače izdvojiti svoj pomen i istodobno učiniti jednu vrstu onda gotovo obligatne zadužbine. Đ. Bošković,⁵⁹ koji je s uspehom izvršio osiguravanje i obnovu Patrijaršije, malo je isuviše sumarno i nejasno opisao grobnicu patrijarha Maksima. Prema njegovu kazivanju, širina te grobnice iznosi 60 cm, »dok dužina obuhvata 4.32 m, to jest od zapadnog zida crkvice sv. Nikole do na 8 cm od zapadne ivice pilastra, koji na fasadi deli transept od južnog bočnog broda.« I to je sve. Zašto je tolika dužina? Čemu služi? Da li tu nije bilo ostavljeno mesto i za njegove naslednike? Na sve to, nažalost mi zasad nemamo nikakva odgovora.

Despot Stevan, podižući Beograd na početku XV veka, sazidao je uz veliku mitropolitsku crkvu, posvećenu Trim jerarsima, »**къ погребаннне архидеромъ црквы тоје**«. ⁶⁰

Mil. Filipović, opisujući crkvu franjevačkog samostana u Makarskoj,⁶¹ kazuje da njen »pod nije ništa drugo nego same ploče nad grobovima«, »Tu, u crkvi, sahranjivali su se stanovnici Makra, Kotišine i Makarske od XVII do početka XIX veka, kada je otvoreno novo groblje izvan varoši. Grobova ima po celoj crkvi, pa čak i oko oltara. Bliže oltaru sahranjivani su ugledniji ljudi: biskupi, sveštenici, kaluđeri i plemići.« Upravitelj manastira rekao je Filipoviću, »da je taj običaj sahranjivanja u crkvi donet iz Bosne, jer su gotovo svi stanovnici u okolini Makarske poreklom iz Bosne.« Na to je primetio sam Filipović, kako

⁵³ Rovinski sp, d., str. 212.

⁵⁴ I. Ivanov', Izvestia na Bulg. arh. dr., II, 1911, 212—213.

⁵⁵ Grobna crkva grafički izražena na bosanskom srednjekovnom spomeniku, Sarajevo 1934.

⁵⁶ Dr. V. R. Petković, Spasova crkva u Žiči. Beograd 1912., str. 12—3.

⁵⁷ Makedonia, S. Peterburg 1909, str. 204.

⁵⁸ Miloš Velimirović, Godišnjica XVIII, 1898., str. 118—9.

⁵⁹ Starinar VIII—IX, 1934, 160.

⁶⁰ Glasnik Srp. učenog društva XIII, 287.

⁶¹ Glasnik Etnografskog muzeja, V, 1930., 139.

se »zaista«, i u pravoslavnim i u katoličkim crkvama po Bosni mogu naći grobovi ljudi zaslužnih za crkvu (napr. Ilijaš, Vareš).« Taj običaj sahranjivanja u crkvi, kako smo videli, nije specifično bosanski, nego opšti po celom hrišćanskom svetu (i kod nas) na Balkanu. U ovom slučaju ja bih, ipak, imao izvesnu rezervu. U Bosni, koliko ja znam, u crkvi se vrlo retko sahranjuju svetovna lica, sem crkvenih kitora, nego samo svešteni činovi. Da se u samoj crkvi sahranjuju razne plemićke porodice ili čak i drugi stanovnici, to nije bosanski običaj, i bar ja za nj dosad nisam našao potvrde ni u izvorima, ni u predanju, ni na terenu, ni kod pravoslavni ni među katolicima.

U Svetoj Gori postoje posebne grobne kapele, ali se u njima niko ne sahranjuje, nego se tu čuvaju stotine i hiljade lubanja pomrlog bratstva. Retki su primeri da koga sahrane u samoj manastirskoj crkvi. Izuzetaka ipak ima. Nemanjin grob u Hilandaru nalazi se odmah iza episkopskog sedišta, u desnom kraju crkve, u ćošku. Prema njemu je, na levoj strani, nečija druga grobnica, s arkosolijem. Manastirsko predanje kazuje da je tu sahranjeno telo despota Uglješe posle maričke pogibije. To se predanje ne da zasad proveriti, ali da je grob tu, u prednjem delu crkve, na počas-

nom mestu, prema Nemanjinom, govori jasno za to da je u pitanju bila neka vrlo krupna ličnost. U drugom delu crkve, iza ovog prvog, nalaze se grobovi ćesara Vojihne i mladog Uglješe Despotovića na jednoj i Repoša Kastriote na drugoj strani. U drugim svetogorskim crkvama osnivači su obično u priprati. Kad u Svetoj Gori sahranjuju kaludera, »СКОГЪ СВЯТО ПЛАТНОМЪ И ЗАШЮ И ТАКО ГА БЕЗЪ САНДСКА С ГРОБЪ ПОЛОЖЕ, МЕТИСВШИ МЪ ПОД ГЛАВЪ ПЕЧЕНЪ ЦЫГАЮ, НА КОЮЙ МЪ Е ИЗРЕЗАНО ИМЕ И ГОДИНА СЪ ДАНОМЪ, КАДА Е ПРЕМИНЪО. ПОСЛЕ НЕКОЛНКО ГОДИНА ИСКОПАЮ ГА, ПАКЪ МЪ КОСТИ И ГЛАВЪ С КОСТЪРНИЦЪ МЕЪС ДРУГЕ КОСТИ И ГЛАВЕ ОСТАВЕ. СТРАОТА Е С ОВАКЪ КОСТЪРНИЦЪ СВЪИ, ГДИ НЕКРОЕНЕ ГЛАВЕ ЕДНА НА ДРЪГОИ ЛЕЖЕ.«⁶²

Te grobne kapele imaju dva dela, gornji, kao hram, i donji, podrum, u kome je kosturnica. Ponegde su te kosturnice, napr. u ruskom manastiru sv. Pantelejmona, kao neki magacin i bez kapele. Kapela s kosturnicom »teži sve smrtne da će počivati u posvećenom prostoru, kao što se na Zapadu dozvoljava samo svetiteljima i malom broju odlikovanih.«⁶³

III

Pred papinim legatom, na Bolinom Polju, 8. aprila 1203., morali su priori bosanskih »krstjana« dati obavezu da će ubuduće, među ostalim, »imati groblja pored molilišta, u kojima će se sahranjivati bratstvo i namernici, ako tamo slučajno umru.«⁶⁴ Znači, dakle, da to dotle nije bio slučaj i da je toliko upadao u oči, da je legat morao i tu tačku uzeti u pretres i uneti je u direktnu pismenu obavezu. Pritom se odmah sećamo naredbe Ota Bamberškog, kad je uvodio hrišćanstvo u Pomernu, kojom je izričito zabranjivao, »da hrišćani svoje mrtvace ne zakopavaju po šumama i poljima među poganskim.« Stanovnici Pomerna bili su, kako se zna, tada uglavnom Sloveni.⁶⁵

Najveće i najzanimljivije nekropole u zemlji ostale su, često do današnjeg dana, daleko izvan gradova i naselja, na kosama planina, često u šumama. Dosta retko su u njihovoj blizini ruševine

starih gradova, kakvih bogomolja i tragovi ranijih naselja. Dosta je ukazati na niz grobova na jednom humini kod Dejčića (Sarajevski srez); u Vidovu (kod Stoca); u Vlađevinama, na jednom visokom platou, gde je, nešto dalje od nekropole, usred šume, sam jedan sarkofag; u Graboviku (kot. Rogatica), usred niske pokrčene, ali još uvek guste šikare, gde je čitava mala nekropola od 25 do 30 starih grobova; na kaurško groblje na boračkoj visini (srez Konjic) sa 79 grobova; na Pusto Polje kod Gacka i dr., pa da se vidi kako je taj običaj bio raširen, gotovo opšti, i kako se on dugo održavao. »Grobnice su na malim glavicama u polju, na vidnim kosama, po okrajcima polja i naročito oko starih crkvina«, kazuje P. Slijepčević za gatačku okolinu. »Starih srednjevekovnih grobova ima ... po brdima i planinama. Ima ih, kažu mi, i navrh same Kruničine, koja se diže preko 200 metara.«⁶⁶ Kod Olova, u Bosni, »na brdu iznad Štala je jedna humka i na njoj šesnaest stećaka na sleme i dva u obliku sanduka.« U istom kraju »na Zagajnici je veliko srednjevekovno groblje na vrhu iznad sela.«⁶⁷

U Kopošićima kod Visokog »groblje je na jednom uzvišenju kose iznad grada Dubrovnika.«⁶⁸

⁶² D. Avramović, Sveta Gora. Beograd 1898., str. 12—3.

⁶³ H. Brockhaus, Die Kunst in den Athos-klostern. Leipzig 1891., str. 31.

⁶⁴ G. Smičiklas, Diplomatički zbornik, III, str. 25

⁶⁵ R. Virchow, Ueber Hunengraber und Pfahlbauten. Berlin 1866, str. 8. Za jedno groblje iz ranog srednjeg veka u Hrvatskoj Velikoj Gorici V. Hofiler napominje da je zanimljivo, što se nalazi na najvišem mestu u okolini. Vjesnik hrv. arh. društva, X, 1909, str. 133. Za Bugarsku beleži V. Mikov. sp. d. 19, kako se pojedinačne ili grupne grobne gomile nalaze na visokim zaravancima Rodopa i Stare Plaine. Na vrhovima su retke.

⁶⁶ Glasnik Zem. muzeja XL, 1928, 47, 63.

⁶⁷ M. S. Filipović, Varošica Olovo s okolinom. Beograd 1934, 14—5.

⁶⁸ Naselja XXV, 239.

U polju varoši Janjine na Pelješcu, na jednom brežuljku, obraslom niskogoricom, na samom vrhu nalazilo se oko 60 »bogomilskih« grobova.⁶⁹

Rovinski to s čuđenjem beleži i za Crnu Goru.⁷⁰

Kao neka vrsta kompromisa može se potom smatrati pojava da se groblja održavaju i dalje po glavicama, a da se uz njih podižu i crkve. Tako se u Zgošći, uz grob bana Stepana, nalazi jedna mala nekropola, koja je na jednoj glavici. A čelo to mesto narod danas zove crkvino m.⁷¹ Jedno groblje XVIII—XIX veka nalazi se uz staru bukovičku crkvu kod Arandelovca, ali grobova ima i iznad crkve, u planini, među starim bukvama.

Kad se počnu proučavati naša stara groblja, ima jedna stvar koja odmah pada u oči. To je zanimljiva nejednakost nalaza. Ima izvesnih naših oblasti, u kojima su tragovi starih grobnih naselja vrlo oskudni, dok u drugima njihov broj izaziva čuđenje. Mi ćemo to ovde izložiti nešto detaljnije. U severozapadnim srezovima Bosne stara groblja su vrlo retka. K. Herman, bivši direktor Sarajevskog muzeja, tvrdio je da grobnih spomenika nikako nema u srezovima Gradačca, Gradiške, Prijedora i Sanskog Mosta i da su vrlo oskudni u srezovima Cazina, Bihaća, Krupe, Novog i Zepča.⁷² U središnjoj Bosni tih je spomenika znatno više, a najveći je broj u srezu vlasičkom, gde ih je bilo 6325 komada.⁷³ U dolini Drine nalaze se na obe strane. M. D. Miličević je zabeležio da »nigde nema toliko starih lepo rezanih grobnih kamenova, koliko u Podrmju,«⁷⁴ Ima ih, nešto manje u užičkom okrugu i spuštaju se, sve oskudnije, u Sandžak.⁷⁵ Hercegovina ih ima u izobilju, na 22.000 komada, u čitavoj svojoj oblasti.⁷⁶ U Crnoj Gori Rovinski primećuje, da tih groblja ima u zapadnom delu: Drobniacima, Pivi, oko Nikšića, Rudina, Banjana i Grahova; »u ostalim delovima nema ih.«⁷⁷ U Dalmaciji, tih spomenika ima u Boki Kotorskoj naročito oko Prevlake, a u dubrovačkoj oblasti oni su dosta mnogobrojni u Konavlima, u Slanom,⁷⁸ u Stonu,⁷⁹ dalje u okolini Makarske i neretvanskog ušća i na severu oko izvora Cetine i u Vrljici, a ponajviše u imotskoj oblasti.⁸⁰ U Hrvatskoj i u Sremu takvih nekropola sa stećcima uopšte nema.

Prema tome, glavno područje prostiranja tih stećaka hvata od Cetine do Lima i od Kolubare

⁶⁹ N. Bjelovučić, Starohrvatska prosvjeta II, 1928, 118.

⁷⁰ Sp. d. str. 207.

⁷¹ M. Karanović, Grobna crkva, 6—7.

⁷² **Среднеѣковые памятники Боснии и Герцеговины. От. из Трудовъ XI археолог. съѣзда въ Кіевѣ. стр. 1—2**

⁷³ Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 1895., str. 405.

⁷⁴ Kneževina Srbija, Beograd 1876, str. 526.

⁷⁵ Ibid, str. 588.

⁷⁶ Wiss. Mitth. III, str. 405.

⁷⁷ Чрногорія, str. 207.

⁷⁸ Vjesnik hrv. arh. društva, IV, 1882, str. 25—6,

⁷⁹ T. Radić, Starohrvatska Prosvjeta, IV, 1898, str. 74.

⁸⁰ Sr. F. Radića, Bosanska vila, III, 1888, str. 9 i d.

do Save, s nešto malo prelaza izvan tih linija, kao, naprimer, u Donjem Dragačevu,⁸¹ u Kačeru.⁸² Drugim rečima, to je sve uglavnom na području stare bosanske i humske države ili u neposrednom domašaju cele kulture. Ni na jednoj drugoj strani tih spomenika nema ni u tako sistematskom nizu, ni u tolikom broju. Prvo pitanje, koje se usled toga nameće, to je: zašto ta pojava? Radi čega takvih spomenika nema na drugim stranama, u Sremu, u Moravskoj dolini, oko Vardara? Ako je jedan deo tih spomenika propao zbog toga što su bili na domaku većih komunikacionih arterija, kao što Moravska dolina, zašto njih nema na istoku, u timočkom kraju? Ako ih nema u Sremu možda zbog toga, što je tamo u jednom njegovom delu van Fruške Gore u širokoj dolini kameni materijal teže dobiti nego u krševitoj Hercegovini, zašto ga nema u istočnom delu isto tako krševitog Novog Pazara? Odgovor na to pitanje, po našem mišljenju, može biti samo jedan, a to je ovaj: razlog za to neosporan je u vezi sa bogumilskim pitanjem. Ma kakvo mišljenje imali o teorisko-bogoslovskoj strani bogumilske jeresi; ma koliko se slagali ili ne slagali o tom da li je to u suštini jeres ili neka uža sekta pravoslavlja, jedno je, što se apsolutno ne može poreći kad se to pitanje posmatra u celini, neosporno: izvestan nacionalni tip svih pripadnika njegovih i, s tim u vezi, veća konzervativnost nego i u jednoj našoj drugoj oblasti. Jedino u Bosni i Hercegovini kod bogumila postoji hijerarhija s nacionalnim obeležjem; tu njeni pripadnici gotovo isključivo imaju samo nacionalna, a ne kalendarska imena; tu se od prvih vekova održava čist narodni jezik sa najmanjim delom primese crkveno — slovenskog. Njeni vladari, osim dva-tri izuzetka, nemaju svojih zadužbina. U toj zemlji, gde je versko pitanje stalno bilo na dnevnom redu, manje je verske gorljivosti nego u čisto pravoslavskoj zemlji Nemanjića ili u čisto katoličkom Dubrovniku. Katoličke crkve u Bosni zidaju ili tuđi redovnici ili dubrovački trgovci. Nije slučajno da su najvažniji manastiri njihovi u Fojnici, Kreševu, Sutjesci, Olovu, Srebrenici i Zvorniku podignuti u rudarskim mestima sa velikim stranim naseljima. Od pravoslavnih crkava, od domaćih velikaša, do pada Bosne i Hercegovine pod Turke, 1463 i 1482 godine, podignuta je, koliko se sigurno zna, samo crkva dobrunska i crkva Hercega Stjepana u Goraždu. Usled te manje verske aktivnosti i redih monaških kolonija zemlja je ostajala više u nasledenoj i primljenoj tradiciji i dobijala, prema ostalim našim pokrajinama, sve više konzervativan karakter. On je, prirodno, postao osobenošću i kod pravoslavnih i kod katolika i ma koliko se oni pridržavali obrazaca primljenih od svojih suvernika van granica bosanske i humske države, neposredni primeri iz okoline i tradicija nisu mo-

⁸¹ J. Erdeljanović, Naselja, I, 1902, str. 76—7.

⁸² Mil. Rakić, Naselja, III, 1905, str. 767.

gli da se iskorene lake ruke. Otud pojava da velik deo tih spomenika nesumnjivo ne pripada bogumilima, odnosno ne onima, koji nisu priznavali krsta, i da su vrlo česti tipovi pravoslavnog formulara na starinskim stećcima. To je, izgleda, bio i najbitniji oblik kompromisa, dok od pada bosanske države nije postojao sve jači uticaj središta iz stare raške države na jednoj, a Dalmacije i Slavonije na drugoj strani.

Nedavno je Milenko Filipović upozorio na »kovčege« južnosrbijanskog sela Divlja, u kojima nalazi izvesne sličnosti s bosanskim stećcima. Taj tip je dosta raširen po velikim selima i po selima

žeglikovskog sreza. Ti kovčezi su monoliti, istina iznutra šuplji a jedan deo njihov, kao i bosanski, zasveden je, a poneki ima i zabate. Da su ti kovčezi ipak delom vrlo stari, svedoči njihova mnogobrojnost i rasprostranjenost te pojava na starinskim davno napuštenim grobljima.⁸³ Pojava je zanimljiva, ali još ne kaže mnogo. Ti kovčezi su proizvod samo jednog sela (»izrađuju se samo u selu Divlju« kaže M. Filipović), u koje su mogli doći bogzna čijim uticajem i kad. Sem toga, ti kovčezi su slični bosanskim, ali ipak nisu s njima istovetni.

IV

Najveća je sramota za junaka i čoveka ne imati groba i pokoja. Kad Hektor preti Trojancima da ne budu kukavice, on im kaže, da će onog ko izostane sam ubiti, a telo mu neće biti spaljeno, »nego će ga psi derati pred našim gradom.« (Ilijada, XV, stih 348—351). Kad se Telemah, sin Odisejev, žali na sudbinu što ništa ne može da sazna o svom ocu, on bolno uzvikuje kako su mu bogovi učinili oca najnesrećnijim čovekom na svetu. »Ne bih se ovako žalostio zato što je umro, da je poginuo sa svojim drugovima usred Trojanaca ili na rukama prijatelja, pošto je dokončao rat. Tada bi mu Panahajci podigli spomenik, pa bi od tog imao posle veliku diku njegov sin. Ali sad ga Harpije neslavno ugrabiše.« (Odiseja, I, stih 236—240). Kao najtežu kletvu sadrži jedan latinski natpis ovo: male pereat, insepultus iaceat, non resurgat!⁸⁴ Kao najtežu kletvu u nas, koju je razljućeni kralj Vukašin mogao da dobaci svom sinu Marku, bile su reči:

»Sine Marko, da te bog ubije!
Ti nemaš groba ni poroda!«

Kad je našlo glavu kneza Lazara, onda je jedno mlado Ture uzviknulo ostaloj družini:

»Greota je od boga jednoga
Da je kljuju orli i gavrani,
Da je gaze konji i junaci.«

Otud su grobovi predmet posebne pažnje i pijeteta. Prva dužnost naslednika i preostalih smatra se da je u tom da obeleži grob nestalog, da mu se tako čuva spomen. Teška je neprijatnost za nekoga kad se kaže da mu nema niko ni grob da podigne. Stoga se dešava da ljudi, bojeći se tog prekora, još sami sebi za života podižu grobnicu i nadgrobni spomenik. I to je, zanimljivo, pojava, koja se javlja od starih rimskih vremena i traje sve do naših dana. Ona je došla iz prirodne sebične

želje ljudi da njihovom fizičkom smrću ne prestane svaki trag o njima i da daleka pokoljenja pamte njihov opstanak. Otud potreba da ti spomenici budu vrlo vidno obeleženi, da su od trajne građe i, docnije, da su čak obeleženi i pismenim znacima. Već u Ilijadi (VII st. 89—90), Hektor izričito veli kako će docniji naraštaji, gledajući izvestan grobni znak, τὸ σῆμα, govoriti:

»Ovaj je znak junaka jednog poginulog davno,
Koga kao glavnog junaka pogubi sjajni Hektor.«

Tih grobnih znakova ima nekoliko vrsta. Prva, i najstarija, i kod nas, u doba pre Slovena, vrlo dobro poznata, to je nasipanje humki.

Humka, τὸμβος, nasipa se po Odiseji (V, 584), da služi kao »neprolazna slava« dotičnog junaka. Ahilu su, po Odiseji (XXIV, 80—4), nasuli (χεόαμεν veli se izričito) Grci »veliku i lepu gomilu« na obali Helesponta, na jednom humku, »da bude s daleka na vidiku s mora ljudima koji sad postoje i koji će živeti docnije.«

Humke nasute kamenjem grobovi su »najčasnije vrste«⁸⁵ i mogu biti prevaziđene samo tako, ako se na humku postavi još i stećak (τὸμβω τε στήλη τε, Ilijada, XVI 457), kao što određuju bogovi sa Sarpedona, koga vole i koga hoće naročito da istaknu. Kako je došlo do toga da se nad mrtvacu nasiplju humke od zemlje ili kamena? Odgovor je vrlo prost: da ih na taj način zašтите od životinja, koje bi ih, ostavljene, mogle rastrgati i tek, možda, u drugom redu iz potrebe da njihovo raspadanje uklone ispred očiju. To nasipanje humki bio je vrlo raširen običaj kod skoro svih naroda sveta i održavao se i pamtio vrlo dugo. Pišući o porazu Gala od rimskog vođe Kamil vizantiski pisac Prokopije (VI vek n. e.) ka-

⁸³ Glasnik Zem. muzeja, XLI, 1929., 109—113.

⁸⁴ C. M. Kaufmann, Handbuch der altchristlichen Epigraphik, Freiburg 1917, 155.

⁸⁵ Dr. W. Schwartz, Von altgriechischer Todtenbestattung. Zeitschrift für Ethnologie, IX, 1977., str. 287—8.

zuje da su tada postojale i znalo se čemu služe njihove humke: *τύμβος τε τῆδε γέωλοφοι τῶν νεκρῶν ἐκεῖνων παμπνηθεῖς εἰσιν*⁸⁶

Najstarije naše još neolitske humke prikazao je poblizje Vejsil Čurčić. Na Bročancu više Graca, u stolačkom srezu u Hercegovini, imala je jedna humka ili gromila 40 metara promera i 4–5 m visine. U njoj je nađen jedan kameni sanduk, paralelogramskog oblika, sa po dve strane 1 m X 90, i 90 X 60 cm. Prirodno je da u tako malom sanduku mrtvac nije mogao ležati opružen, nego je, po raširenom običaju tih vremena, bio skvrčen, s podvijenim nogama. Zanimljivo je i vrlo važno, međutim, da su u druge dve gomile, na istom mestu, mrtvaci bili položeni na leđa i sasvim opruženi. U samim grobovima nije nađeno ništa drugo osim kostiju.⁸⁷ Mnogo bogatije behu čuvene gromile glasinačke nekropole, čiji se broj diže do 5000⁸⁸ i koje hvataju od blizu Sarajeva sve do Drine. U njima je dugogodišnjim kopanjem nađen dragocen materijal, vrlo karakterističan i za kulturu tadašnjeg stanovništva i za njihov kult mrtvih. U nekim gomilama nađeno je ovo: Mrtvac bi se položio na голу zemlju, zajedno sa svim svojim nakitom i oružjem, a onda bi se na nj natrpavalo kamenje, verovatno prema ličnoj vrednosti i broju učesnika pri sahrani. Veličina gromila, prema tome, varira između 5–30 m promera i 0,5–3 m visine. »Kako mrtvac nije bio sahranjen ni u lijesu, ni u raci, često se kod tog nabacivanja raskomadao, nakit se i oružje polomilo, a posude su pogotovo tako smrvljene, da u mnogo stotina grobnica nije bilo moguće izvaditi nego nekoliko manjih.« U većini raskopanih gromila nalazio se samo po jedan skelet, ali je bilo i skupnih grobova. Druga vrsta gromila, gde bi sahranjivali spaljene mrtvace izgledala je drukčije. »To bi se izravnilo i u obliku guvna pomno pokrilo kamenjem kao kaldrmom. Po ovoj površini razasuli bi na sredini mrtvačku paljevinu i nakit pokojnikov, onda bi ju pokrili kamenjem do neke visine a po vrhu slojem sitno stučena kamena. Oblik ovakvih gromila nije kruglast, nego ravan i izgleda kao golemo guvno uzdignuto do 1 m nad izokolnim tlom, komu se rub naravski malo osuo.« Zanimljivo je da ima gromila sa oba načina sahranjivanja; Ć. Truhelka tvrdo veruje »da su u tom slučaju grobnice sa paljevinom bogatije i redovito muške — obično vojničke.⁸⁹

Sasvim slične običaje utvrdili su i ispitivači drugog glavnog balkanskog naroda, starih Tra-

čana. Već je Herodot zabeležio za njih (V, 8) ovo: bogate ljude njihove drže tri dana izložene, a za to vreme kolju žrtve i jednu daću, pa pošto ih oplaču, sahranjuju ih ili celokupne ili spaljene, a onda nasiplju humku i priređuju junačke igre svake vrste. U jednoj raskopanoj gromili nađen je, u kamenom sanduku, kakve pomenusmo u Hercegovini, jedan skelet, u čijoj desnoj ruci beše gvozdeni skiptar, a na drugoj zlatan prsten. Gromile i tamo obuhvataju ponekad do 12 m promera i 4 m visine.⁹⁰

U našeg naroda shvatanje o gromilama razvijalo se pod dva uticaja. Jedno, povoljno, ostalo je, vrlo verovatno, iz stare tradicije tog običaja. V. Karić je s razlogom upozorio⁹¹ na ostatak tog običaja u poznatoj i lepoj narodnoj pesmi o pogobiji vojvode Kajice:

»Na grobu mu oružje prostreše,
Od Mađara umku načiniše,
Ogradiše groba Kajičina.«

U Domaševu (Bilećki srez) ima jedan niz odličnijih srednjovekovnih grobova, podignutih na malim humcima. Leontije Nikolić, koji ih je opisivao, nalazi da ti humčići »nису prirodna tvorovina.« Osim njihova oblika na tu ga misao dovođi naročito pojava, »što su ove grupe u jednakom rastojanju i što oko svake grupe ima po poveći broj običnih grobova.«⁹² Jovan Erdeljanić pominje u Piperima jednu veliku »Mrđanovu gomilu« kao rad »lepeg, pravilnog oblika sa kružnom osnovicom, visoku skoro 5 m od svoje podine a ima u prečniku do 25 m.« Narod priča da je »Balšo Zećanin polazeći na Kosovo ogradio s vojskom Mrđanovu gomilu.«⁹³ Njen lep rad i pravilan oblik očevidan su dokaz da je to bilo delo pijeteta i pažnje. Tako uredno načinjene gomile nalaze se i u Hercegovini, u Gomiljanima, čije karakteristično ime daje jasnu etimologiju. Grobovi u tamošnjim gomilama behu od kamena celja uokvireni u obliku pravokutnika, a drugi koliko i čovek kada se otegne. Pod grobnice, a i pokrov bijaše od ploča debelih. . . Takvih grobova bijaše u jednoj gomili poviše, i to jedan do drugoga i opet jedan poviše drugoga. . . Još se ovde često nalazi navrh gomile i stećak, ili pločagrobница. . . Na ulazu u Goricu (zapadno od Trebinja) sedam je stećaka na ovećoj humci — gomili usred vinograda. . . U Gomiljanima je na jednoj maloj gomilici ukopan lijepo otesan kameni stup. Donji mu je dio obal, — valjak od 55 cm u visinu, te iza opervažena »vijenca« prelazi u četverostranu prizmu, koja se kosim krovom svršava. Ovaj je dio visok 65 cm, širok 25 cm, te je to i promjer valjka. Prizma je sa tri strane lijepo iz-

⁸⁶ De bello gottico, III, Ed. Comparetti, str. 220.

⁸⁷ Iz predhistorije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1913., str. 16.

⁸⁸ Taj je broj Ć. Truhelka dizao na preko 20000. Sr. Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina. I, 1893, str. 71; »Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoričko doba. Sarajevo 1914., str. 101. V. Čurčić spušta taj broj na 4–5000 i koliko ja znam stvari on izgleda bliži istini. Sp. d., str. 24.

⁸⁹ Kulturne prilike, str. 102–4.

⁹⁰ Dr. G. Kazarow, Beitrage zur Kulturgeschichte der Thraker. Sarajevo 1916., str. 87–9.

⁹¹ Srbija. Beograd 1877., str. 89.

⁹² Srpski spomenici iz travunske okoline. Biograd, 1910, str. 43.

⁹³ S. E. Zbornik, XVII, 1911., str. 347–8.

dubljen, i ta izdubina je opervažena, i u njima su tri krsta, na kojima je razapet ljudski oblik — Hristos.« Uostalom, dovoljno je potsetiti, da je gomila došlo metatezom od mogola i da ta reč u svima slovenskim jezicima označava gomilu nad mrtvacem, pa da nam bude odmah jasno da je običaj podizanja gomila nad grobovima bio primljen i kod starih Slovena. L. Niderle daje o tom velik broj podataka iz svih slovenskih oblasti, a naročito iz Rusije, gde su čuveni njihovi kurgani.⁹⁴ St. R. Delić zabeležio je, uostalom, jedno narodno predanje iz Gomiljana, iz kog se vidi da je u narodu ostao pomen o tom kako su gomile nekad bile mesto posebnog kulta. Bio je, veli on, neki narod pre nas, koji nije verovao u boga, odnosno nije znao za nj. »Stoga su mjesto bogomolja navaljivali gomile i na njima ložili vatru, pa kuda bi dim okretao, onamo bi se i oni okretali, te se nečemu, bilo, molili i klanjali se.« »Drugi, govore«, napominje on, »da se prije nije davao caru danak ni desetina. Stoga je narod slagao kamenje na gomile i tu nosio žito, sijeno itd. i palio u znak danku i desetine. Tuđeg haka nije htio.⁹⁵

Po našem mišljenju najveći dokaz o štovanju starih gomila to je to, što se oko ponekih drže veliki narodni zborovi. Imena zborne gomile vrlo su česta u narodu. Običaj taj došao je nesumnjivo otud, što su ljudi, na grobovima predaka ili nekih velikih ljudi svog plemena, imali naročito držanje s puno pijeteta, što ih je za te grobove vezao plemenski kontinuitet i što je trebalo na jednom tako svečanom mestu jače utvrditi zajednicu, osvetu i sl.

S druge strane, gomile se smatraju i kao nešto vrlo strašno i pogrdno. Odisejevi ljudi, koji su kamenovali Hekavu, podigli su joj glavicu kao spomenik nazvan *κωνὰς σῆμα*⁹⁶

Kamenovanje je, kako znamo, bila česta kazna za velike prestupnike kod Jevreja; ona je, među ostalim, upotrebljena i protiv prvog mučenika hrišćanskog, mladog đakona Stevana. U Ilijadi razljučeni Hektor zbog biega Paristova pred Menelajem kori svog brata najoštrijim rečima i ceo govor završuje gnevnim usklikom (III, 56—7):

»Ali su velike plašljivice Trojanci, jer bi inače odmah dobio kameni hiton zbog zala, koja si poredio.«

I u našem narodu kamenovanje se smatra jednom od najtežih i najpogrdnijih kazni, a upotrebljava se za one koji ne zaslužuju ni običan grob. Poznata je odluka Crnogoraca u Gorskome Vijencu, da onu babu, što se izdaje za vešticu,

⁹⁴ Staroslavenske starožitnosti. Život starych Slovani, I, V Praze 1911., 303—19.

⁹⁵ Bosanska vila, X, 1895., str. 58. O gomilama kao mestima odbrane i privremenih naselja u Bugarskoj. Sr. V. Mikova. sp. d., 5—16.

⁹⁶ Sr. E. Patzig, Byzantinische Zeitschrift I, 1892.; 36.

kamenuju i »pod gomilom metnu«.⁹⁷ Pavle Rovinski priča da se prehistoriske gomile smatraju u Crnoj Gori kao proklete gomile, odnosno kao nedostojni grobovi ljudi, koji su učinili neki težak greh, preljubu ili izdaju, pa bili osuđeni na kamenovanje. U Lješanskoj nahiji pominje se gomila kornetskog vladike, kamenovanog za preljubu i za pokušaj da svoj greh prebaci na drugoga. U Staroj Srbiji veli on, taj je običaj postojao nedavno u nešto drugačijem obliku. Protiv ličnosti, kojima se, zbog uglednog položaja ili jake zaštite, ne srne ništa učiniti podiže se kamena kletva. Narod odluči da na neku vrstu in contumacian kamenuje onog, koji mu je kriv, pa na određeno mesto baca kamen i diže prokletu gomilu. Posle to isto čini i svaki prolaznik.⁹⁸ Običaj kamenovanja postojao je i u drugim našim krajevima. Za vlade kneza Miloša u Srbiji, 1830., jedna žena u selu Boževcu požarevačkog okruga ubila je s drugim čovekom svoga muža. Njen saučesnik osuđen je na smrt, a ona je, s obzirom na šestoro nejake dece, bila oslobođena. Međutim, svet nije primio to oslobođenje, nego su se »žene seoske uopšte pripremljenim kod sebe kamenjem skupile i ubiju Kumriju.«⁹⁹ Nedavno je g. M. Čemerikić zabeležio kako su muslimani »sačuvali u potpunosti kamenovanje kao smrtnu kaznu za preljubu... Ona se izriče za prestup preljube i to nad ljudima koji imaju ženu i nad ženama koje imaju muža.¹⁰⁰ Za preljubu su kažnjavali kamenovanjem i stari Jevreji.¹⁰¹ Poznata je ona narodna pretnja iz Ljubišina, o prodaji patrijarha Brkića, koju govore žene: »Hoćeš, bogme, jadan sve sad redom kaživati, ili pod kamenje.«¹⁰² U jednoj hercegovačkoj priči Luke Grgića, narod, koji hoće da ubije vešticu, kliče: »Ha, svak je po jednim kamenom!«, »da načine na njoj prokletu gomilu.«¹⁰³

Kaznu kamenovanja u Crnoj Gori propisivao je izrično Zakonik Petra I od 1798 god. u svom čl. 2 za ubicu, koji bi delo izvršio od obesti ili opaćine. Uz tu kaznu bilo je predviđeno još ili vesanje ili raznošenje ognjem iz pušaka.¹⁰⁴ Među Vasojevićima postojao je zakon »da se pod gomilu turi« ko udavi u vodi vanbračno dete. Kamenovanje se vršilo tako, da bi »krivca izveli na kakvo pusto mesto, gde ima dosta kamena, i tu bi na njega prvo bacio kamen njegov najbliži srodnik

⁹⁷ Slično u Hercegovini. Sr. L. Grdić-Bjelokosić, Moje prtine. Mostar 1904, str. 2, 26.

⁹⁸ Черногория, II, 4, Sr. isti postupak kod bliže neodređenih »zavjetnih gomila« u Boci. S. Nakićenović, Srp. Etn. Zbornik, XX, 1913., str. 423.

⁹⁹ T. R. Đorđević, Srp. etn. zbornik, XIV, 1909., str. 412—3.

¹⁰⁰ Južna Srbija, br. 44—5, 1924. str. 908—9.

¹⁰¹ D. Glumac, Socijalni položaj žene kod starih Jevreja. Beograd 1930., str. 8, 17.

¹⁰² Pripovijesti St. M. Ljubiše, Pančevo 1882, str. 182.

¹⁰³ Sp. d. str.: 6—7. Sr. S. Trojanović, Iskra, I, 1898., str. 343—4 sviše primera.

¹⁰⁴ Godišnjica XXXIX, 1930., 49. Sr. O toj kazni uopšte P. Rovinskog, Ч рн горня II, 2, 428—9.

i na taj način razrešio odgovornosti ostale seljake, koji bi osuđenoga posle toga zasuli kamenjem.¹⁰⁵ H. Štiglic je zabeležio da su u Risnu 1802 god. hteli kamenovati jednu devojkicu koja je posrnula i gomilu je vodio sam otac. Jedva su je spasle mesne vlasti.¹⁰⁶ U narodu ima mnogo pripovedaka o licima, koja su zaglavila od takve smrti. Iz istorije nam je dobro poznata činjenica da su Kačići 1180 god. kamenovali splitskog nadbiskupa Rajnerija.¹⁰⁷ Za takozvanu Primetnu Gomilu pod Bijelom Rudinom narod kazuje da je tu kamenovan knez Pokrajac. Imao je, priča se, devet sinova i jednog sinovca, pa kad je trebalo ići na vojsku, on pošalje sinovca, a svoje sinove sačuva.¹⁰⁸ Slično se priča da je narod u srdžbi kamenovao i kneza Predojevića, isto u bilećkom kraju, i jednog popovskog kneza u Popovskom Lugu. »I sad Hercegovci imaju taj razgovor među sobom, kad im kakav velikaš dotuži sa svojom zloćom, . . . a oni ne mogu da se izbave od njegove pakosti, pa tajno počnu govoriti među sobom: »Najbolje, brate, da ga ubijemo i navalimo na njega nametnu gomilu, pa ćemo svak po kozu, te ga platiti.« Ovo oporezivanje na glavu nije ništa drugo nego krvnina Tako su Vuku pripovijedali da u Drobnjacima imaju dvije pašine gomile, jedna je na Kosorićima a druga na Stupcu, više Jezera. Priča se da je tu narod dva zulumčara, paše, kamenjem zatrpao.«¹⁰⁹

Kao ta prokleta ili nametna (od nametati) gomila, slična je i kletvena, ili, kako u Srbiji kažu, prokletija. »Kad nekog palikuću ili uopšte krivca selo nije prije bilo kadro pronaći, onda bi se skupile na zbornom mjesto sve starije muške glave iz sela. Tu donesu ako se paljevina desila i nagorjele grede, otešu veliki krst, pohodu ga u zemlju i svi zajedno kunu palikuću; dakle, u tom zboru izvjesno je da će biti neko i od palikućine porodice, pa će ga i on morati proklinjati. Zatim svako od prisutnih uzme po jedan kamen i baci na krst, a to isto čini poslije i svaki bez razlike namjernik, koji tuda mine, te se vremenom oko krsta (ako je bio palikuća), ili inače, uzdigne visoka gomila, koja se lako spazi, jer obično pored puta stoji.«¹¹⁰ Već je ranije g. S. Trojanović tačno utvrdio da je moralna snaga toga običaja, u tom, što i rodbina neznanog zločinca mora da učestvuje u opštoj anatemi. »Svaki iole pošten čovek sve će uložiti da mu se u porodici ili zadruzi ne nađe nevaljalac, jer bi kletva i na nevine ukučane pala.«¹¹¹ S tih prokletih gomila, razume se,

¹⁰⁵ I. Jelić, »Vasojevički zakon od dvanaest tačaka.« Beograd, 1929., str. 55 Sr. Dr. R. Vešović, Pleme Vasojevići, Sarajevo, 1935., 332.

¹⁰⁶ Istrien und Dalmatien. Stuttgart und Tübingen 1845., 227. O tom običaju kod Kuća u Arbanasa sr. S. Dučića, S. E. Zbornik XLVIII, 207—8.

¹⁰⁷ Sr. K. Jirečeka, Istorija Srba I, 194—5.

¹⁰⁸ Vjestnik hrv. ark. društva X, 1888., str. 115.

¹⁰⁹ S. Trojanović, Bosanska vila, XVIII, 1903., str. 135.

¹¹⁰ Ib., str. 34.

¹¹¹ Iskra. str. 342.

neće niko ništa uzeti one se čuvaju kao vidna opomena za daleke naraštaje. Ja držim, uzgred rečeno, da je naterivanje rodbine da učestvuje u kamenovanju došlo prvobitno iz potrebe da se na taj način osujeti krvna osveta.

U svojoj pripovetci »U planinama« Dinko Šimunović opisuje jednu gomilu kod Crvenih Jaruga u Dalmaciji. »U dubokoj rivini« nalazi se golema hrpa kamenja, čiji je temelj »od velikih kamenova«. Na nju svaki prolaznik ima da baci tri kamena, iako se više ne seća radi čega. »Narod svaku veliku hrpu kamenja zove gomila ili gromila, a jedino ovu mogiia, da se razlikuje od drugih.«¹¹² Iako ne pamte više, radi čega bacaju tamo kamenje, karakteristično je, ipak, što znaju da se tu nalazi nečiji grob. Po narodnom verovanju uneo je i A. Šantić u jednu svoju pesmu ovaj stav o nekom ponoru, u koji su bačeni grešnici:

»A još isad, ko smrt stroga,
Taj duboki ponor zija,
I sin vjernih praotaca
U nj s prokletstvom kamen baca.«¹¹³

O prokletim gomilama, koje narod ponegde zove i t e m i j e (od a n a t e m i j e — prokletije), pisao je nedavno i dr. V. Drobnjaković.¹¹⁴ On je sa raznih strana, iz literature i običaja, prikupio mnogo primera. U selu Izvoru, u Paraćinskom srezu, 1897 god. jednom oštećenom čoveku celo je selo imalo da naknadi štetu. Kad su skupili novac, nisu hteli da mu ga dadu u ruku, nego su ga stavili na kamen, da ga on odatle uzme. Kad to oštećeni nije hteo, seljaci su »stavili prokletiju«. Pored raskrsnice poboli su krst od drveta i tu je svaki prolaznik bacio po kamen i proklinjao štetočinu. U selu Berčinovcu, u Zaglavku, 1891 god., pošto se nije našao palikuća jedne plevnje, selo je pošlo u kletvu. »Sa zapaljenim voštanim svećama okrenutim zemlji otišli su na mesto gde je bila plevnja. Svaki je bacio po jedan kamen na zgariste i kleo je zločinca.« Anatemski potok u hataru sela Pinosave postao je, priča se, tako što se tu »pravila kletov« na nekoga ko je ukrao neke košnice. Poslednja prokletija činjena je 1916 god. u selu Pirkovcu, u Svrlijgu, i to posle jedne paljevine.

U svima ovim slučajevima kamenovanje je vršeno simbolički. Krivac se nije znao, ali ga je kazna, ipak, makar i nepoznatog, imala da pogodi kao da je prisutan. I narod, doista, uvek nalazi da se krivac pokazao, jer ga je naskoro, posle opšte kletve, stizala kakva teška nevolja ili bolest. Dosta je, misli se, i sama kletva, i bez fizičkog kamenovanja, ali u vezi s njim, pa da dejstvo bude isto.

U svojoj opširnoj studiji »Kazna kamenovanjem«¹¹⁵ izneo je Rudolf Hircel čitav niz primera,

¹¹² Sa Krke i sa Cetine. Beograd 1930., 87—9.

¹¹³ Pjesme. Mostar 1901., 75.

¹¹⁴ Pravda, varskršnji broj (20 aprila) 1934.

¹¹⁵ Abhandlungen der phil.-hist. Klasse der Dachs, Gesellschaft der Wissenschaften, XXVII. 1909.

kod raznih naroda, o toj vrsti kazne i utvrdio je da se suština te kazne sastoji u tom »da ona ne ide kao osveta za nekim tamnim nagonima, nego da proizlazi iz jasnog saznanja prava.« »Ona se javlja kao posledica sudske odluke i to po pravilu odluke narodne ili uopšte građanske ili vojne celine.« Stoga se kazna i ne provodi prema časovitoj čudi ili strasti, nego je vezana za izvesne forme. Postoji, najpre, prastaro pravilo da nekog sude i kamenuju njemu ravni, muški muške, a ženske žene. Gomila se dizala obično nad zlikovcima kod Jevreja, Arapa, Grka, Rimljana i mnogih drugih naroda. »U jednoj španjolskoj priči kazuje se, bacilo se toliko kamenja na telo zlikovca, da je ono sačinjavalo gomilu od deset kola; i kasnije ko je pored nje prolazio promrmljao bi kletvu i bacio svoj kamen uz druge.« »Nabacivanje uvek novih kamenica, kojima se pritiskivalo telo mrtvog zločinca drastična je protivnost od blagosivajuće želje da umrlom pobožnom i dobrom licu bude zemlja laka.«

Hircel nalazi da kamenovanje nije početka bilo nameravano kao smrtna kazna, nego kao »najjači izraz nezadovoljstva kojim masa hoće nekog prisiliti da joj se pokori ili da se što brže udalji.« Ja, međutim, mislim da to tumačenje neće biti tačno. Kamenovanje je ostalo kao sredstvo kažnjavanja iz najstarijeg vremena, odnosno još iz kamenog doba, kad je drugog oružja bilo manje; ono se praktikovalo i docnije jer je kamen, tamo gde ga ima, oruđe za napadaj i odbranu do kog se najlakše dolazi. Kao »najjači izraz« nezadovoljstva, koje nekog može da prisili da se pokori ili ukloni, kamenovanje je postalo, nema sumnje, tek posle iskustva s njim, a ne apriorno. Za zastrašivanje je moglo biti i dosta drugih načina. Kamenovanje je postalo najefikasnije očevidno stoga: 1. što se doista već i primenjivalo, i 2. što je u njemu učestvovala masa primajući kolektivnu odgovornost. Isto tako mislim da su krivce, koje je trebalo kamenovati, počeli vezivati da ne bi pobegli, stoga što su zaista bežali, a ne što su ih početka namerno puštali da beže. Što ima slučajeva da se kamenovanje vršilo ponekad samo formalno i nije završavalo uvek tragično, to se može tumačiti na više načina: a) ublažavanjem kazne, b) raznim obzirima prema licu koje se imalo kazniti ili zbog vrste nedela, v) javljanjem novih vrsta kazne itd. Stadij kad se kamenovanje izjednačavalo s progonstvom nije bila početna faza te kazne, kako misli Hircel, nego jedna od završnih. Progonstvo je samo po sebi blaža kazna od kamenovanja — o tom nema nikakve sumnje — i kad se kamenovanje s njim izjednači, onda nije verovatno da primitivno društvo, od početka, stvara dve vrste kazne za jedan rod zločina, nego će pre biti da se kazna kamenovanja ublažila i da se izvesna zajednica zadovoljavala tim da odbaci jednog od svojih zločinačkih članova, a ne da ga još i ubija. Hircel svoje mišljenje opravdava činjenicom što su krivca najpre izvodili iz

grada, pa ga onda kamenovali. Ja, međutim, držim da je to dolazilo više iz praktičnih razloga, nego iz pravnih. Kamenovati nekog u gradu vrlo je nezgodno. Tu, obično, valja doneti kamenje s polja. Posle, šta će sa lešinom i gomilom na njoj? Očevidno, valja ih iznositi na polje. Onda se, svakako, pokazalo kao bolje ne vršiti dva posla, nego samo jedan. Dalje, teoriji Hircelovoj smeta i ovo. Nije nimalo sigurno da je kazna kamenovanja gradskog porekla, da bi joj se onda, bar s izvesnom verovatnošću, moglo pretpostaviti to poreklo; nego će pre biti slučaj da je ona nastala i pre samog podizanja gradova. Za nju bar znaju mnogi narodi, kod kojih je razvoj gradova došao vrlo kasno i bio stalno veoma oskudan, kao, napr., kod Tračana, Arapa, pa i kod nas samih. Uostalom, sam Hircel navodi i nekoliko primera kamenovanja u samom gradu, ali ih on ne smatra kao slučajevima koji su mogli poslužiti kao iskustvo za nepraktičnost njihovu, niti ih, u izvesnim slučajevima, naglašava kao teške zločine, koje je, zbog izuzetnosti, trebalo možda baš tako izvesti. Najposle, ja držim, da su sekundarnog značaja i porekla ona tumačenja koja govore da se kažnjavanjem zločinaca čisti zemlja i sam čovek i da se tim služi bogu. Prvobitno je kazna dolazila kao neposredna reakcija i sankcija za učinjeno delo i posle kao zastrašavajući primer za druge, a tek posle toga javlja se to religiozno tumačenje, koje je ustvari ipak neka vrsta pravdanja. Iz ovog poslednjeg stadija došlo se, najzad, do shvatanja da se kamenovanje vrši u neku ruku kao kakav ritualni čin. Posle toga došla je, sa sve većom civilizacijom, reakcija, koja je tu vrstu kazne ublažavala na sve moguće načine. Već kod Rimljana ona nije u onolikoj i onakvoj upotrebi kakva je kod Jevreja i Grka; sa hrišćanstvom biva je sve manje. Poslednji slučaj zabeležio je Hircel 1901 god. U Tangeru, gde su Arapi za vreme religioznih svečanosti kamenovali tri Evropejca.

»Čitavo područje koje pripada Islamu poznaje kao opšte rašireni običaj gomilanje kamenja i nabacivanje novog, i to pod najraznovrsnijim izgovorima i objašnjenjima . . . Čak Arapi bacaju komade zemlje i na humku konja koji je pao u borbi, a koja se nalazi na Sinaju . . . Na čerkeskom području nalazi se humka od nagomilanog kamenja, koju narod zove po konju jednog od njegovih starih narodnih junaka »Bajkanov beli konj«. Sva Afrika, Mongolija, Tibet puni su kamenih gomila. Ima ih čak i u Americi. Običaj je, dakle, poznat u celom svetu. K. Haberland, koji je o njemu napisao lepu studiju, misli da je to nabacivanje kamena došlo da veže duše umrlih. U tom uverenju njega naročito podržava to što se gomile dižu »iznad zločinca, čija je duša već sama po sebi zla i iznad nasilno ubijenog, čija je duša prekraćivanja života osvetoljubiva i pakosno raspoložena.«¹¹⁶

¹¹⁶ Die Sitte des Steinwerfens. Zeitschrift für Völkerpsychologie, XII, 1880., 291—3, 309,

J. Erdeljanović je upozorio na jednu važnu činjenicu. »Svuda se zapaža, kaže on, da su gomile već bile podignute kad su se stanovnici počeli sahranjivati u grobljima i podizati crkve, jer su groblja i stare crkvine gotovo navek u blizini ili niže kamenih gomila a kod zemljanih gomila taj se odnos još bolje vidi, jer su u već gotovoj gomili posle zakopavani umrli.¹¹⁷ Tu pojavu zabeležio je ranije i E. Kelig. »Medu bogumilskim grobovima koji se javljaju u Bilećkom srezu nalaze se mnogi koji su podignuti na nekom tumulu (gomili), kao, napr., kod sv. Arandelove crkvine. Ovde stoji na jednoj 7 metara visokoj gomili jedna tumba od 2 metra visine. Dalje kod sela Zadavice, pola sata od Moskva, gde se nalazi jedna velika gomila, koja nosi 23 bogulimska stećka u paralelnim redovima.«¹¹⁸ Ali dalji zaključak Erdeljanovićev, koji on nadovezuje na tu konstataciju, ne bih mogao primiti. On, naime, kaže: »Gomile nisu rasturane da bi se napravilo mesta za groblja i za crkve, a to znači, da je i gomile i groblja sa crkvama podigao isti narod; i pošto je prestao graditi gomile, taj narod nije napuštao osvećena mesta na kojima su mu bile gomile, nego je na njima posle podizao svoja nova svetišta i sahranjivao svoje mrtve po novom, hrišćanskom načinu. Ali koji je to narod bio? Ima razloga, po kojima bi to mogli biti još Iliri, ali ima isto toliko i možda još jačih razloga da su gomile mogli podizati i Srbi.« Kad znamo da je kult gomila toliko raširen po celom svetu od najstarijih vremena, onda ovaj zaključak otpada kao veoma nesiguran. Mogli su Srbi, nailazeći na stare gomile, da ih ostave sasvim netaknute, štjući njihov značaj, te da na njima podižu svoje nove grobne spomenike; mogli su taj običaj da uvedu i stari Romani; mogli su ga imati i drugi balkanski narodi. Jedno je gotovo sasvim sigurno, da iz tog nastavljanja kultne tradicije nije nimalo potrebno praviti zaključke da je to morao biti ili da je bio jedan isti narod.

Iz ovih navedenih primera vidi se jasno da su gomile i kamenovanje bili u običaju i kod našeg naroda, kao što je to slučaj i kod mnogih drugih naroda, starijih i mlađih. Taj običaj oni su mogli preneti iz stare postojbine, u kojoj i danas ima veliki broj očuvanih starih mogila. Već smo istakli napred da je reč mogila-gomila poznata svima slovenskim narodima; rus. mogila, češ. mohyla, polj. mogila, a postoji i u litavskom mogila. Docniji perziski naziv kurgan za te gomile ostao je ograničen uglavnom na rusko područje. Posle, običaj podizanja gomila naši su zatekli i ovde na Balkanu, kod Ilira i Tračana, pa su i s te strane dobili potsticaj da ga zadrže.

U jednom svom vrlo zanimljivom članku izneo je Veselin Čajkanović čisto religijsko tumačenje nadgrobno kamenja, koje se potpuno slaže sa

¹¹⁷ Naselja VI. 1909., 485.

¹¹⁸ Ueber die Bogumilengraber in Bosnien und der Herzegovina. Graz 1895., 13.

ovim malopre pomenutim Haberlandovim. Utvrdivši da kod mnogo naroda postoji verovanje da se duša pokojnika ili živog čoveka može skloniti u kamen, on je izrekao uverenje da nadgrobni kamen »ima ustvari zadatak da u sebe primi, skloni dušu pokojnikovu.« Kad se zna da nadgrobni kamen služi za sklonište duša, lako se može razumeti jedan srpski običaj koji se odnosi na podizanje nadgrobno spomenika. Srbi, naime, podižu spomenik od kamena na pokojnikovom grobu samo u toku prve godine. Zašto? Odgovor će biti ovaj. Duša pokojnikova obilazi mesta na kojima je pokojnik boravio i nalazi se u neposrednoj blizini živih samo dotle dok se pokojnikovo telo ne raspadne, a to je — po očevidnom verovanju naših predaka — samo za vreme od godinu dana posle smrti: dokaz za to je što se daće, dakle neposredne i personalne žrtve izvesnom pokojniku, daju samo u raznim danima u roku od prve godine, a posle ne. Posle toga roka duša nije više dostižna... Kad prođe godina dana od smrti, nismo mi više u mogućnosti da dušu uhvatimo, vezemo za nadgrobni kamen, i zato taj kamen, posle toga roka, i ne postavljamo... Mogućno je, međutim, da je ceo ovaj običaj prvobitno bio ni više ni manje nego nasilje nad dušom pokojnika. Duše pokojnika, baš i one najbolje, nervozne su i osetljive, i neodoljiva tuga za izgubljenim životom čini ih pakosnim i zavidljivim. Iz neprekidnog straha od mrtvaca preduzeo je primitivan čovek manipulacije za koje se ne može reći da su vrlo nežne... Veliki broj vraćanja pri pogrebu imaju jedini cilj da da mrtvaca oteraju dalje, da ga onemoguće. I nadgrobni kamen imao je, možda, prvobitno cilj da silom veže dušu za sebe, da joj oduzme slobodu kretanja.«¹¹⁹

Po tom religijskom tumačenju B. Čajkanovića kao i onog Haberlandova, ne bi bilo teško dati objašnjenje za kamene gomile nad više lica. Bacanje kamena na njihov grob imalo bi zadatak da uhvati i veže duše tih lica. Kad je u pitanju jedno lice, tumačenje bi bilo malo teže, ali bi u osnovi ipak imalo isti zadatak; više kamenja uzimalo se verovatno stoga »da bi se duša što sigurnije uhvatila« U toj godini, dosledno, bacanje kamena, koje je imalo zadatak da veže duše pokojnika, prenelo se i na živa lica; sve one, koji su postajali kao opasnost za društvo, trebalo je kazniti tako i da lično postanu bezopasni i da njihova duša, posle nasilnog ubistva, bude onemogućena da počne osvetu. To bi bilo religijsko tumačenje; odnosno to bi bila »prva faza u istoriji grobnog kamena.«

¹¹⁹ U arnautskim grobljima kraj puta od Mitrovice u Pridvoricu padaju u oči grobovi posuti preko sredine belim obuljcima iz reke. Ponegdje su tim obuljcima grobovi i uokvireni. Niko ne zna reći šta to kamenje znači; pratioci Arnauti govorili su mi samo da se po tom obeležavaju i razaznaju grobovi. Možda bi ovi primeri, u dobroj meri, išli u korist teze V. Čajkanovića, Sr. inače L. Niderle, sp. d., 318—9.

Po našem mišljenju, međutim, koje nije osamljeno u nauci, dizanje gomila i stavljanje teškog nadgrobnoг kamenja nad rake mrtvacа, iz čega su se posle razvili sarkofazi, statue, ozidane grobnice i dr., nastalo je iz jedne čisto praktične potrebe, odnosno od nevolje. Događalo se često da su grobovi, naročito oni boljih lica, sa naktom, bivali poharani, ako se grob mogao brzo i lako raskopati. Isto tako postojao je opravdan strah da divlje životinje, šakali, hijene i dr., ne izrove lešine pokojnika. Stoga su grobovi kopani sve više u dubinu a na njih se tovario što veći teret bilo kamenja, bilo gomila, koje se nisu dale brzo i bez štopota razgrnuti. Sam običaj kame-novanja došao je, kako je to dosta providno rečeno u motivaciji jednog primera koji smo malo-pre naveli, da se za izvesno delo primi kolektivna odgovornost, kako se pojedinac ne bi sam izlagao osveti ili kazni. Kolektivna odgovornost primala se, naravno, prvobitno samo radi moćnih i uglednih, koji imaju snage da se osvete, ili prema vlastima. Iz običaja se posle razvio zakon.

Ovo čisto racionalističko tumačenje moglo bi se možda, sporiti iz ovog razlogа. Kult kamena poznata je pojava u religijama svih primitivnih naroda, pa čak i izvesnih evropskih naroda sve do novijih vremena.¹²⁰ U Rusiji, u Tulskoj guberniji, saopštava N. Korotka, sakuplja se narod oko dva štovana kamena, »te im se klanja kao na grobu roditelja.«¹²¹ Sasvim bi bilo dosledno pomišljati prema tome i na taj kult kod nas. Tim pre, što za taj kult ima i izvesnih neposrednijih podataka. U južnoj Makedoniji, u selu Žensko (Avret Hisar), 50 kilometara od Soluna, idu meštani u obližnju goru Lazaricu svake godine o svetoy nedelji da tu izvrše izvesne verske obrede. Na vrhu gore nalazi se grupa kamenja, poredana u krugu, a u sredini ima grupa, uzvišena, u obliku ispolinskog stola. Ta je grupa stvorena prirodним procesom. Njen kult P. N. Miljukov, koji je i dao ovaj podatak, dovodi sasvim opravdano u vezu sa stariм religioznim megalitskim kultom.¹²² Tako se isto kupi i narod, hrišćanski i muslimanski o Đuređv-danu i uoči njega na Govedarov kamen na Ovčem Polju. Za nj se naročito veruje da pomaže nerotkinjama.¹²³ Taj kult je kod nas prešao, vrlo verovatno, od Mongola, gde su njihov o b o, grupe kamenja na planinama, ili podignute humke na visovima, predmet velikog štovanja.¹²⁴ Pored mnogih primera, koje navodi Čajkanović i koji doista dokazuje kult kamena kao duša predaka, ja bih dodao još i

ove, koji bi išli u prilog tom tumačenju. U Hercegovini, kad se neko proklinje, onaj što kune uzme iz vode dva kamena, po mogućnosti što više okrugla, i udarajući jednim o drugi govori glasno sve što želi zla protivniku. To se proklinjanje tehnički zove »kamen o kamen«. Ponegde, onaj što kune uzima samo jedan kamen i udara njim o zemlju. U duhu Čajkanovičeva tumačenja, to bi bilo, po svoj prilici, pozivanje u pomoć duša predaka ili njihovo izazivanje na osvetu. Na kamenu temeljcu, prilikom nove građevine, u Rasini, kolje se krvna žrtva, muško jagnje.¹²⁵ Kamen je, dakle, pretstavnik one sile, koju treba umilostiviti da bi građevina mogla napredovati.

U svojoj studiji o vremenskom čaranju Altajaca izneo je F. Andrijan masu primera o čarobnoj moći takozvanog kišnog kamena.¹²⁶ Kišni kamen je prvobitno bio samo jedan, onaj u koji je Jafet, sin Nojev, upisao tajinstveno ime božje i upotrebljavao ga protiv kiše. Posle je tih kišnih kamenova, s demonskom snagom, koja je poticala od imena božijeg ili svojstava predatih mu od božanstva, bilo na svetu više. On i arapski kult čabe, svetog kamena u Meki, svodi donekle na tu pojavu. Očevidna je stvar da kult kamena u tim slučajevima nije došao od božjeg imena, tobože upisanog na jednom od njih, nego je to upisivanje izmišljeno naknadno, da se pomoću njega objasni kult kamena, koji je, o tom nema sumnje, veoma star. I po Andrijanovim primerima izlazi da je taj kult kamena vezan za kult predaka. Grmljavinom i kišom, veruju neki narodi, javljaju se preci svojim potomcima, ili se ovi obraćaju njima da im se tako jave. A sredstvo za to javljanje je kišni kamen, koji se potapa u potok ili reku, ili kamen uzet iz potoka. Da je kult predaka odavno vezan za kamenje, svedoči, uostalom, ponajbolje ona vrsta starih priča, kao što je ona o Deukalionu i Pirhi, koja poreklo ljudi izvodi uopšte iz kamenja, i one aluzije iz Ilijade, da je čovek ἀπό πέτρης E. Samter, upozoravajući na to, navodi čitav niz primera iz nemačkih zemalja, gde se još veruje da deca dolaze iz kamena.¹²⁷ i kod starih slovena bio je, pod uticajem grčkih legendi i crkve, razvijen kult kamena s Hristom. Čak se Hristos identifikovao s kamenom. U staroj ruskoj književnosti ima čak pitanje: „Чесо ради камень нарицаетсја Христось?“¹²⁸

Kako je došlo do tog kulta kamena, teško je sasvim pouzdano reći. Raspravljati na ovom mestu o tome možda bi nas odvelo suviše u stranu od naše glavne teme. Ja samo, kao lično uve-

¹²⁰ Sr. podatke u delu E. B. Tylor, Die Anfänge der Cultur. Leipzig 1873. II, 161 i d.

¹²¹ Sr. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena XVI., 1911, 317.

¹²² Извѣстія рус. арх. инсгнута въ Константинополѣ, IV, 303.

¹²³ M. Filipović. Glasnik Etn. muzeja XII, 1937., 20—30.

¹²⁴ R. P. Huc, Dans la Tartarie I, Paris, 20—1. Cp. Museum XI, 1826., 38—9.

¹²⁵ S. E. Zbornik XLII, 149. O magiskom delovanju kamena sr. S. Tanovića, Ib., XL, 105; S. Dučića, Ib., XLVIII, 545.

¹²⁶ Prahistorisches und Ethnologisches. Wien 1915., 141 i d.

¹²⁷ Volkskunde im altsprachlichen Unterricht. Berlin 1923., 17—20.

¹²⁸ Sr. V. Jagića. Archiv für slav. Philologie, I, 1876, 90 i d. sr. v. S. E. Zbornik XXXII, 380; N. Korobka, Živa Starina, knj. 68, 1909., 409 i d.

renje, mislim da je taj kult kamena ostao čoveanstvu iz kamenog doba, kad mu je kamen služio za sve potrebe i bio mu glavno i jedino oruđe. Izvesni prehistoričari upozoravaju na verovanja primitivnih naroda da duša nosioca nekog nakita tim ne samo dobija izvestan dodatak nego

čak i da nešto od nje same prelazi u taj nakit,¹²⁹ odnosno u to što čovek nosi na sebi ili uza se. A koliki je značaj imao za čoveka kamen, pomoću kojega je jedino dolazio do svega na svetu, stvar je isuviše dobro poznata.

V

Stavljanje grobnih znakova u obliku razne vrste kamenja poznali su naši preci u obilnoj meri na svom novom balkanskom području posle dolaska iz stare zakarpatске otadžbine. Čitava zapadna strana Balkanskog Poluostrva, a u priličnoj meri i njegov središnji deo, puni su ostataka stare rimske kulture, među kojima grobovi, grobni znaci i natpisi, predstavljaju, možda, ponajveći deo. Da su naši preci ovde, na Balkanu, primili dobar deo rimske grobne tehnike i, tako da kažemo, cele, grobljanske kulture, imamo više neposrednih dokaza. Pre svega, sama reč raka nije našeg nego romanskog porekla, i došla je, metatezom od *arca*. Dalje, na mnogo strana je konstatovana upotreba rimskih sarkofaga u našem Srednjem veku i postojanje slovenskih groblja neposredno uz rimska. Takav je slučaj sa Biskupijama kod Knina,¹³⁰ u naše rano srednjevekovno doba. Uz cetinsku crkvu sv. Spasitelja nalazi se u groblju i rimskih spomenika,¹³¹ tako uz manastir Dragović.¹³² U srednjevekovnom grahovskom groblju, koje se »radi mnogih nadgrobnih spomenika naziva Mramorsko groblje«, našlo se nekoliko odlomaka nadgrobnih rimskih spomenika¹³³ Brotnjo je puno sličnih slučajeva.¹³⁴ U Varvari kod Prozora idu, isto neposredno uz staru rimsku nekropolu srednjevekovna groblja.¹³⁵ U Skelanima, kaže izrično K. Pač, »razvučeni su (rimski) spomenici u Srednjem veku, u Lješću na jedno groblje kao spomenici, u Skelama kao građevni materijal za dve crkve.«¹³⁶ U Obarlima kod Prijepolja u novijem groblju nalaze se i ostaci rimskog.¹³⁷ M. Crnogorčević pominje u manastiru arhangela Mihaila, na Prevlaci, latinski natpis iz jednog groblja, a sem toga navode se i tri »goleme ploče s grčkim, latinskim i srpskim pismenima«, koje su odneli neki stranci.¹³⁸ Ne kaže se da li su ploče bile možda s odvojenim ili sa mešanim natpisima. U selu Velikoj Gostinji, kod Višegrada, nalazi se mesto zvano Grebnice. Pored

ostataka starog rimskog groblja održava se sve do danas i tamošnje seosko groblje. Nedaleko odatle, u Klačniku,¹³⁹ »u severnom delu groblja između sredovečnih ploča nalaze se i tri rimska nadgrobna cipusa, uronula u zemlju, takođe i nekoliko dobro oklesanih kamenih običnih ploča; verovatno su oni antičkog porekla.« Na starinskom groblju u selu Stari Brod, u Rogatičkom srezu, nađen je odlomak starog grobnog rimskog cipusa.¹⁴⁰ D. Sergijevski saopštava da je u Mujdžićima, u Jajačkom srezu, oko vrlo stare crkve postojalo groblje, verovatno u V—VI veku, i da su uopšte starohrišćanske crkve u Bosni služile u Srednjem veku kao groblje.¹⁴¹ U okolini Užičke Požege, u gorobiljskom groblju, nalazi se nekoliko rimskih nadgrobnih spomenika. Na visini Crkvencu, na ježevačkom groblju, nalazi se »prostrano groblje s nadgrobnim kamenjem koje bese poređano u redovima i koje pripada delom rimskoj episi, a delom hrišćanskom i turskom srednjem veku.« Kod Kremne na groblju blizu takozvanog Laudonovog šanca video je A. Premerštajn »gomilu ostataka od jednog groblja s grobovima iz rimskog doba i ranog srednjeg veka.«¹⁴² U selu Arnautovićima kod Visokog otkopana je jedna srednjevekovna bazilika, podignuta na temeljima jedne rimske zgrade. »U crkvi i oko crkve nađeno je groblje, koje pripada raznim periodama«, kako kaže K. Pač.¹⁴³ Izvesni predmeti preneti su odatle u Sarajevski muzej; među njima bilo ih je i iz rimskih grobova. Kod sadašnje crkve sv. Nikole u Krugu, u Cucima, kazuje J. Erdeljanović, »ima vrlo staro groblje, koje je nesumnjivo starije i od pređašnje, takođe vrlo stare crkve, koja je bila na mestu ove sadašnje.« I pod podovima i pod temeljem te stare crkve nađeni su grobovi, što jasno pokazuje, »da je tu nesumnjivo bilo groblje još i pre nego što je načinjena stara crkva.«¹⁴⁴

U Priku kod Omiša, »na mjestu gdje je kršćanska općina u kasno rimsko doba imala svoje grobište,« podigli su Hrvati krajem XI veka crkvu sv. Petru i tu su sve do XVI veka kopali svoje

¹²⁹ Sr. Hoernes, *Urgeschichte der Bildenden Kunst in Europa*. Wien 1915., 2.

¹³⁰ *Wissenschaftliche Mitteilungen*, V, 1897., 204.

¹³¹ *Glasnik Zem. muzeja*, XI, 1899., 85.

¹³² *Ib.*, XVI, 1904., 99.

¹³³ *Ib.*, 119.

¹³⁴ *Ib.* XVI, 1904., 45—7.

¹³⁵ *Wiss. Mitteilungen*, XI, 1908., 106.

¹³⁶ *Ib.*, 141.

¹³⁷ *Ib.*, VIII, 1901, 119—20.

¹³⁸ *Starinar* IX, 1892., 58—60.

¹³⁹ *Glasnik Zem. muzeja*, XLVI, 1934., 16, 18; *Spomenik LXXVII*, 1934., 15.

¹⁴⁰ *Spomenik XXVII*, 16.

¹⁴¹ *Glasnik Zem. muzeja* L, 1938., 55.

¹⁴² *Spomenik XXXVIII*, 47, 49—50.

¹⁴³ *Glasnik Zem. muzeja* XXI, 1909, 606.

¹⁴⁴ *Naselja XXIV*, 590.

mrtve ne samo neposredni susedi, nego čak i Omišani, koji su svoje mrtve prenosili tamo preko reke. »Običaj pokapanja mrtvaca preko rijeke u tlo, što je posvećeno starom tradicijom, uzdržao se, kako izgleda, do u kasni srednji vek i ove se tradicije držali i Omišani.«¹⁴⁵

U obliku naših stećaka, bili oni tumbe ili vrsta sarkofaga, oseća se nesumnjiv uticaj tehnike starosedelaca. To se vidi, pre svega, u upotrebi kamenog materijala. Stari Sloveni nisu upotrebljavali monolite ili veće blokove kamena ni da prave svoje stanove, akamoli za nadgrobne znake. Još su manje po njima pisali ili ornamentisali. Njihova je tehnika, zna se, bila drvena. Kao neposredne primere tog uticaja starih sarkofaga na naše nadgrobne spomenike bio je naveo sarkofag iz Stona i sarkofage iz Zabrđa kod Tarčina, iz Dernjaka kod Gacka, ili iz Križevića kod Olova. Stonski je tipičan sarkofag sa karakterističnom imitacijom krova i izrađenim zabatima, i drugi imaju jednostavni ili čak dupli »krov«, ali bez zabata i ne u obliku odvojenog pokrivača. Istina je, naši stećci nemaju sarkofaški sanduk, nego su iscela od kamena. To je došlo verovatno stoga, što je pravljenje sanduka teži posao i usto skuplji. Oblik tumbe bio je uprošćen i stoga svakako mnogo pogodniji.

V. Skarić je nalazio da treba naglasiti kako rimski sarkofazi nisu bili jedini uzor bosanskim mramorovima. »Da su rimski sarkofazi bili uzor, bilo bi i van Bosne i Hercegovine mramorova bosanske forme.« A njih, ustvari, ima samo po Dalmaciji i u Srbiji, u Podrinju. On pomišlja da su naši preci doneli izvesne oblike grobnih spomenika iz stare postojbine. Kao takve on, primera radi, navodi, po Niderleu, drvene sanduke u obliku duguljaste kuće. »Donesena na jug, ova je forma našla zgodan teren kod nas, jer je bilo i ondje dosta drveta. Drvena građa ostala je u upotrebi dotle, dok se nije osjetila potreba da se zamijeni kamenom. Ali se s promjenom građe nije mijenjala forma, nego je ostala ista. Učinjene su samo neke modifikacije, koje je zahtijevao teški i krti kamen.«¹⁴⁶

Kad bi i primili teoriski ovo mišljenje Skarica, ono ustvari ne bi nimalo menjalo naš sud, jer da se drvena tehnika, bez naročite potrebe (pošto je kod nas bilo dosta drveta), menja u kamenu, morali su za to doći neki potsticaji. Koji drugi nego sa onih tipova, koje su ljudi viđali u neposrednoj blizini? Imamo, dakle, isti slučaj koji je i sa zidanjem kuća. Drvenu brvnaru potiskivala je kamena zgrada, očividno ona koja je bila pred očima. Da se na našem području očuvalo najviše nadgrobni spomenika u obliku stećaka, razlog je, kako smo već naveli, u karakterističnom konzervativizmu Bosanaca i u uticaju u bogumilizma. U

¹⁴⁵ F. Bulić, Lj. Karaman, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. XLVI, 1923., 14.

¹⁴⁶ Glasnik Zem. muzeja, XL, 1928., 141—4.

drugim našim oblastima, pod uticajem crkve, krst je odavno potisnuo stećke. Kao davni spomenici oni su propali i upotrebljavani za novije građevine, ali se ne može tvrditi da njih nije nikako ni bilo. Najposle, da je u našim zapadnim oblastima kamen zamenio drvo možemo lako objasniti najpre tim, što se vrlo brzo osetilo koliko je kamen trajniji materijal, i zatim činjenicom, što je tog materijala u našim oblastima bilo u izobilju.

Isti onakav tip grobnica, kakve opisuje Skarić, nalazio se i kod Rimljana. U Starinama II, 1907., 79, izneo je M. Vasić sliku takvih duguljastih grobnica sa jednom vrstom krovne konstrukcije, koje je našao pri iskopavanjima u Viminaciumu. U oskudici pogodnog kamenog materijala te su grobnice bile pravljene od opeka. Na području Bosne i Hercegovine grobne konstrukcije sličnog tipa rađene su od kamena, ali su i one pokrivene opekama za krov (»kukušima«) i dobijale su oblik krova. Ali ima dosta slučajeva da se i tu upotrebljavala, u rimsko doba, opeka, ili mešano, kamen i opeka. Uopšte, stara je i dobro poznata pojava da su se grobnice kod mnogo naroda pravile u obliku kuće, »većnog doma« pokojnika. Kod Rimljana je to arhipoznata stvar. V. Skarić misli da je taj običaj postojao i kod starih Slovena. »Vrlo je vjerovatno da su i (naši preci) u svojoj staroj domovini pokrivali humke svojih pokojnika drvenim kućicama s krovom na dvije vode i da su taj običaj prenijeli i u svoju novu otadžbinu.«

M. S. Filipović dao je jedan zanimljiv članak o »Divljanskim kovčezima«, koji znatno obara ubedljivost Skarićevog razgledanja.¹⁴⁷ Na levoj obali Vardara, u Divlju, on je našao stećke slične bosanskim, u obliku sarkofaga, rađena od monolita. Taj oblik je veoma raširen; »osim u pomenutom delu Skopske kotline, ima ih i po selima Žegikovskog sreza, te po veleškim selima«. U groblju u Aračinovu on je našao stećak »koji ima ozgo kao krov na dve strehe«; a ima takovih stećaka i sa zabatima, i to na nekoliko strana. V. Skarić je mislio: »da su rimski sarkofazi bili uzor, bilo bi i van Bosne i Hercegovine mramorova bosanske forme«. Međutim, osim manjih izuzetaka, njih nema tamo.« Nalaz M. Filipovića poljuljao je, kako vidimo, jedan deo te argumentacije i omogućio da se pitanje vrati ponovo na svoju stvarnu osnovu. Ono što V. Skarić pretpostavlja može i ne može biti tačno, a ovaj uticaj starih rimskih grobnih konstrukcija ostaje van spora.

Toga uticaj a, sem u obliku spoljašnjih znakova na grobovima, ima i inače.

Već ranije, u svojim istraživanjima o uticaju i odnošaju između starih grčkih i srpskih zapisa i natpisa, ja sam iznoseći latinski i nemački tekst jedne od najčešćih formula naših grobnih natpisa

¹⁴⁷ Glasnik Zem. muzeja XLI, 1929., 109—113.

naglasio da je od značaja što većina tih zapisa s tom formulom potiču baš iz Bosne, iz krajeva gde je latinska kultura vršila odavno dosta moćan uticaj (Glas SK Akademije, LXXXIV, 51—52). Nastavljajući ta istraživanja ja sam gledao da nađem ima li i još kakvih dodirnih tačaka između naših natpisa iz Bosne sa natpisima latinskim i to natpisima i iz starijeg vremena i iz novijeg srednjeg veka i ispitivao sam da li se može i поближе odrediti njihov uzajamni odnošaj.

Radeći tako ja sam naišao na nekoliko zanimljivih stvari i držim da će biti od koristi upozoriti na njih.

Sloveni, kad su došli na Balkan, nisu znali pisati. To su naučili najviše od Grka i preko Grka, posredno i neposredno. Ali su, prema Hrabrovom traktatu, učili nešto i od Latina; od njih su, u Dalmaciji, Zahumlju, Zeti i u zapadnom delu Bosne, — to se sigurno zna — primali hrišćanstvo i prve elemente hrišćanske kulture. Od njih su oni primajući mnogo, mogli da prime i nauče običaj pisanja na pločama nad grobom svojih srodnika, da mu tako očuvaju spomen i nesumnjivo obeležje mesto. Latinski, odnosno romanski elemenat, koji su Sloveni zatekli u ovim pokrajinama, bio je kulturniji i Sloveni su umnogome primali njihove običaje. Naravno, nije isključeno da su oni u ovom slučaju mogli nešto naučiti i s koje druge strane, ali ovo je svakako mnogo verovatnije. U Dalmaciji i Bosni i Hercegovini nalaze se na stotine latinskih natpisa, i to najvećim delom grobnih. Naši su ljudi pred očima u toliko slučajeva imali neposredne primere i sasvim je prirodno zaključiti po tom na njihov interes za te stvari i onda primanje. Da im uz to nije nedostajalo ljudi, koji bi im mogli protumačiti sve to, dokaz je ona dosta trajna latinska, odnosno rimska, propaganda u zemljama i stalan odnošaj sa Italijom. Osim toga i velik deo naših ljudi, naročito u kasnije vreme, znao je latinski i celo svoje obrazovanje dobivao je na tom jeziku. I onda ono, što je najglavnije: latinski sveštenici bili su u ovim krajevima pravi propovednici vere i prvi koji su unosili hrišćanske običaje u tu sredinu.

U svom delu o staroj Srpskoj epigrafici ja sam izbliže proučavao i ukazivao na uticaj starohrišćanske, a posebno latinske, epigrafike na naše grobne spomenike i stoga mislim da to sad ovde nije potrebno ponavljati.

Grobovi u obliku sarkofaga dosta su česti po celom našem području, ali ih obično nema mnogo u grupama na jednom mestu. Ponajčešće je pojava da se u grobljima, među desetinama grobova sa starim pločama i »sanducima«, »kovčezima«, takvih grobova nađe samo po nekoliko. U »Kaurskom groblju« na Borcima ima 79 stećaka, od kojih su samo dva prava, velika sarkofaga, sa ornamentima na pascu. U Plani kod Biševca samo su četiri sarkofaga, od kojih dva sa

žlebovima, među velikim brojem drugih spomenika. Jedan od njih postavljen je na jednoj gomili. U Pustom kod Gacka pored 16 starih grobnica nalazi se samo jedan veliki stećak, koji je dekorisan. Na jednoj strani izrađena su dva konjanika, a ispod njih je jedna scena iz lova na medvede ili veprove. Na Čučanici pod Ključem od sedam grobnica tri su stećka na velikim širokim pločama. U groblju kod Petrova manastira blizu Trebinja od 122 stara spomenika velikih pravih stećaka bila su samo dva. Pored crkve u Vrhpolju, u Ljubomiru, nalazi se 99 grobnica, od kojih je devet stećaka »mramora« nejednake veličine. Među njima je i veliki spomenik Pokrajca Oliverovića (donji deo, postamenat, ima $2\frac{1}{2}$ m. dužine, 2 širine i $\frac{1}{2}$ m visine, a sam sarkofag na njemu imao je 1.70 m dužine, 65—78 cm. širine i 2.10 m. visine). Taj spomenik bio je ograđen zidom i u nj se ulazilo kroz vrata. Nedaleko odatle je drugo groblje sa 17 grobnica stećaka.¹⁴⁸ U Podvorima, isto u Ljubomiru, nedaleko od crkve je nekropola sa 16 grobnica, među kojima je svega jedan stećak.

Grobnica s oblikom tumba i sarkofaga ima poviše u dolini između Vareša Visokog i Ilijaša. U Dabrinama od 9 očuvanih spomenika dva su takva; u Koritniku (u Dublju) ima na njivi Ahmetpahića 16 stećaka, od kojih su 3 sarkofaška (dužina 1.82 m, visina 0.76 m.); u Hrasnu od 9 njih 6 je takvih. U Brezi pored stare stanice, od 4 groba jedan je u obliku sarkofaga, ali bez krajnjih uglova. Ono, što naročito upada u oči, to je pojava da se ove gomile grobova s pločama, tumbama i sarkofazima često nalaze u danas potpuno bednim i zapuštenim krajevima, u kojima se na grobovima nedavnih pokojnika nalaze mali, ubogi kameni krstovi. Eno, napr., zanimljiva primerica u ubogom selu Ljubovu kod Trebinja, koje ima 34 velike ploče, poneke sa ornamentima, ili u Taleži kod manastira Duži sa 62 spomenika.

Č. Truhelka je upozorio da se bosanski stećci, iako slični sarkofazima, razlikuju od njih utoliko, što se mrtvac nije sahranjivao u samom sarkofagu, nego u zemlji pod njim. »Sarkofag nije dakle grob, nego samo spomenik.« Stoga on misli da je teško odlučiti da li se taj oblik spomenika razvio iz rimskog.¹⁴⁹ Ja mislim da taj razlog nije dovoljan za toliku rezervu. Oblik je, to priznaje i on, sličan rimskom. To što se mrtvac nije sahranjivao u samom kamenu da se sasvim lako razumeti. Romani, koji su posle provala Slovena i Obara došli u težak materijalni položaj i koji su, često, spašavali gole živote, nisu mogli nastavljati stare tradicije koje su bile skupe, pa su, verovatno, već oni sami sahranjivali svoje mrtve u zemlju. Sloveni su primili takav običaj od njih, ukoliko ga sami nisu uvodili. Najverovatnije je,

¹⁴⁸ L. Ninković, Srpski spomenici iz travunske okoline, Beograd 1910., 23—6.

¹⁴⁹ Wissenschaftliche Mitteilungen III, 406—7.

svakako, da su na njih rimski spomenici ostavljali impozantan utisak i da su i oni pozeleli da svojim uglednim članovima očuvaju takvim znakom trajniju uspomenu. Bušenje kamena za grob i sve druge radnje oko toga zahtevale su izvesnu veštinu i dosta troška, a stari Sloveni, zna se, nisu imali ni jednog ni drugog u većoj meri. Njima je bilo glavno da spomenik oblikom deluje na posmatrača i da, velik i neobičan, obeleži dragog pokojnika. Možda je, u izvesnoj meri, u docnija vremena delovalo na običaj sahranjivanja i crkveno shvatanje da čovek treba da ide u zemlju.

Ta pojava da se u mnogo skupina grobova ne nalazi velik broj tumba, a još manje pravih sarkofaga, pokazuje dovoljno da se s njima štedelo za najuglednija lica u bratstvu. Očevidna je stvar da ti impozantni veliki spomenici pripadaju samo njima, koji su imali biti naročito odlikovani.

Petar Kaer, koji je u više mahova pisao o našim starim grobovima i stećcima, imao je kao osnovnu tezu to, da su ti »grobni spomenici raznih doba, ali nepretrgnutog obima.«¹⁵⁰ U njegovoj tvrdnji ima jedan deo istine, a taj je da je nepretrgnuti običaj« doista postojao na našem području, ali da je on svojstven samo Slovenima, to je bilo i ostalo veliko pitanje. Prema svemu što sam dosad izneo, ja, naprotiv, držim da smo mi jedan deo posmrtnih običaja, ovo obeležavanje grobova vidnim znacima i pisanje natpisa na njima, primili ovde na Balkanu.¹⁵¹

A koliko se taj običaj uporno održavao u staroj tradiciji, imamo nekoliko neposrednih dokaza, prvi je taj, što su se nova groblja na više strana stalno nastavljala uz stara, a ponegde se i mešala sa njima. Takav je slučaj napr., kod Petrove crkve blizu Trebinja, gde se grobovi mešaju od XI veka do danas. U Perušićima kod Rogatice pored starog groblja postoji i novo; u Pustipusima u Ljubinjskom srezu isto tako. Tu se još izmešalo i pravoslavno i muslimansko groblje. U Vlađevinama, gde je postojala velika nekropola, čija su tri primerka 1923 god. prevučena u sarajevski Muzej, uz staro groblje razvilo se i novo, sad čisto pravoslavno. Velika ploča, skoro tumba, nalazi se na grobu Nikole Milutinovića († 1849) u bukovičkom groblju kod Arandjelovca, a čist sarkofag je grob mitropolita Leontija Radulovića († 1889) u Mostarskoj sabornoj crkvi. J. Hadži-Vasiljević otkapao je u selu Stavama, u Podrinju, jedan grob sa velikim stećkom, i, začudo, našao je u njemu pored kostura austrijski novac iz 1650 god.¹⁵² Podizanje stećaka tim je nesumnjivo dokazano u narodu i za XVII vek; nije, onda, čudo što se sporadično javlja i u XIX.

U svojim studijama o bosanskim grobljima M. Hernes je upozoravao na dve stvari: 1. da je na

¹⁵⁰ Starohrvatska Prosvjeta IV, 1898., 33.

¹⁵¹ L. Kukuljica u Dubrovniku za 1867., 214—25, pravio je predloge o stvaranju neke nove nacionalne epigrafike, a obrazlagao ih je vrlo naivno.

¹⁵² Glasnik Etn. muzeja VI, 1931., 115—6.

hercegovačkim stećcima više figuralnih pretstava i arhitektonskih motiva dekoracije nego na bosanskim dobrim delom otud, što su bili bliži i dostupniji zapadnom uticaju; i 2. da se izvesni prastari motivi javljaju u narodu na grobnim spomenicima i raznim predmetima od drveta i metala. Tako, napr., dupla spirala i cik-cak ornament, kao i razni biljni ornamenti, koji su na grobnim spomenicima oponašanje kasnorimskih uzoraka. »Pomišlja se na prehistorisku a ne na srednjevekovnu tradiciju kad se gledaju sprave kojima se još i danas služi seosko i niže gradsko stanovništvo Bosne, njihovi plugovi, kola, mlinice, posude itd.«¹⁵³

Šehitski (muslimanski) grobni spomenici se često nalaze u neposrednoj blizini srednjevekovnih mramorja, piše V. Skarić. »I ovo se može uzeti kao dokaz, da su šehitska groblja nastavak srednjevekovnih. Promenivši veru bosanska je vlastela morala menjati i način sahranjivanja i formu grobnih spomenika. Ali svest da članovi jedne porodice, bez obzira, moraju biti sahranjeni na istom groblju, nije se ugasila. Ta je svest bila toliko jaka, da su muslimani čuvali grobove svojih hrišćanskih predaka sve do najnovijih vremena. To je, evo, razlog, što se srednjevekovna mramorja i šehitska groblja nalaze često jedna kraj drugih.«¹⁵⁴

Veoma zanimljive podatke o grobljima u Poljicima, u Dalmaciji, nalazimo u saopštenjima I. i J. Pivčevića. Za Poljičane se veli da veoma štiju mrtve, ali da malo porodica ima vlastite grobnice, nego su mahom zajedničke. »Dvije su odličnije za popove i za strance, koje smrt zateče u selu, komu, iz kršćanske uzajamnosti, sprema sprovod kao da je bratim.«¹⁵⁵ Taj običaj Poljičana, koji su poreklom Bosanci, nije inače čest u drugim našim oblastima. Svet. Tomić saopštava za Drobniak da se svi sahranjuju oko crkve, »dokle hvata njezina sjena«, ali to važi samo za plemenike. Od stranaca tu se sahranjuju samo oni, kojima to pleme naročito dozvoli.

Tih. Đorđević je izneo više primera kojima je pokazao da se u našem narodu groblje smatralo kao sveto mesto.¹⁵⁶ U našim starim spomenicima ima više primera iz kojih se vidi da su se stari grobovi i groblja čuvali kao trajni spomenici i da su njima, takvim, označavane granice između raznih imanja i sela. U čuvenoj rimskoj povelji kralja Uroša I kao jedna granica označava se Bole-tino groblje.¹⁵⁷ Dajući 1349 god. među ostalima, i selo Viljsku crkvi u Arhiljevici, car Dušan određuje jednu među »uprav' nad' Drouzetin' grob'«. ¹⁵⁸ Određujući 1201 god. kaptolske međe

¹⁵³ Mittheilungen der Antrhop. Gesellschaft III, 1883.

¹⁵⁴ Vreme, 5. IV. 1932.

¹⁵⁵ Nakon sto godina od ukinuća poljičke knežije, Dubrovnik 1907., 31—2.

¹⁵⁶ Beleške o našoj narodnoj poeziji. Beograd 1939., 167.

¹⁵⁷ Spomenik III, 9.

¹⁵⁸ L. Petit—B. Korablev, Actes de Chilandar, S. Peterburg. 1915., 512.

zagrebačkom biskupu kralj Emerik na jednom mestu pominje granicu, usque ad sepulturas Sela-vorum,¹⁵⁹ U jednoj povelji iz 1284 god. put i granica vode ad quasdam sepulturas. Na Lastovu pominje se 26 februara 1329 zemlja Priboja Radgostića, koja ima granicu, eundo recta linea usque ad gomillam ubi sunt sepulcra.¹⁶¹ U jednoj povelji iz 1323 god. navodi se »pol' gomil« i po njoj se povlači granica. M. Karanović, koji je ispitivao taj kraj, misli da je taj lokalitet »današnja Pašina Gromila između sela Vilusa i Meline... To je vis na kome je danas staro pravoslavno groblje.«¹⁶² U Svetostefanskoj Hrisovulji imamo granicu: „адъ Лисота по вѣрхоу оу гредлю“ zatim u Rogoznu *ѡт вѣрда оу ладнаниѣ и дѣлк оу Модръзоу гредлю*“ i očevidno opet kao groblje „оугърскоу гомылоу“ . Važna je, s tim u vezi, i granica „ѡт камене право на трин гомыла, а на третнем камы оукопанъ

Koliko su groblja smatrana kao sveta svedoči najbolje odredba braće despota Jovana Dragaša i Konstantina Dejanovića u povelji iz 1377 god., kojom su potvrdili Hilandaru crkvu sv. Vlasija u Štipu: „И велика се обрѣтаю гробе на снѣхъзи више писанихъ селѣхъ да никто не метеѡа нимъ тѣзию црѣквѣ, ни да име је травнине, ни жировнине, ни сѣно кошенила, ни градо зиданиа, просто рекше ниједне равете царства ни мале ни велике“¹⁶⁴

Kod groblja je uopšte bila od pamtiveka tendencija da ostanu pošteđena, da budu »večni dom« ili »večna kuća« pokojnika, da on tu počiva mirno, u »večnom pokoju«, neuznemiravan ni od koga. Uvek su propisivane oštre kazne ne samo za onog ko bi oskrvniio grob, nego i za srodnike onih, koji bi nedozvoljeno oštetili ili upotrebili tuđ grob. Sami pokojnici su, u raznim formulama, molili ili pretili da im se ne pretresaju kosti i da se uopšte ne dira u njih. U hrišćansko doba to je bilo u vezi s verovanjem da bi pokojnik mogao nesmetano vaskrsnuti. Jedan latinski natpis iz VI veka kazuje to da ne može biti jasnije: pokojnik moli i preti »ut hunc sepulerum nunquam ullo tempore violetur sed conservet usque ad finem mundi, ut possim sine impedimento in vitam¹⁶⁵ redire cum venerit qui iudicaturus est.«

¹⁵⁹ Diplomaticki zbornik, III, 11.

¹⁶⁰ Ib., VI, 473.

¹⁶¹ Dubrov. drž. arhiv, Diversa notariae V, f. 210.

¹⁶² L. Thalloczy, Studien zur Geschichte Bosnien und Serbiens. Munchen und Leipzig 1914. 12: Glasnik Zera. muzeja XLIX. 1937, 107.

¹⁶³ V. Jagić, Svetostefanski hrisovulj. Beč 1890, 6, 8. 19, 20.

¹⁶⁴ St. Novaković, Zakonski spomenici, 453. U Actes de Hilandar 534, ta je povelja izdata nepotpuno.

¹⁶⁵ Kaufmann, op. cit., 208.

Poznate su dobro i naše stare pokojničke molbe i pratnje: „Братниѣ, не прекопавантѣ мѡга дома вѣчнѡга, гдѣ ме братниа положише“; „чловѣче, тако да ниеси проклетъ не тиканъ с ме,“ „да ѣ прокаты тко ѣ с ме такнѣсти“; „молѡс ви се брати и господо, немонте ми кости прѣтрѣсати“: „клевѣи и проклетъ тко ѣ крѣти с ме.“

Stoga mnogi i žele da budu sahranjeni na svojoj baštini, gde su više sigurni. Tip čoveka koji je pazio da grob očuva i posle smrti samo za sebe. i svoju porodicu imamo u Milutinu Marojeviću iz Glamočkog Polja. Na njegovu grobu piše: „Се кѣѡа Мнаѡтнина Мароевиѡа и неговѣ женѣ Бладиславе и нию дитѣе . . . да се ниткомъ не стани съ нимъ.“¹⁶⁶

Iz tih razloga došlo je i do želje mnogih uglednih ljudi, ma i ne bili pravi crkveni ktitori, da svoj grob obezbede na vrlo štovanim i sigurnim mestima u crkvama ili neposredno blizu njih. Radi toga su davali izvesne priloge, u grčkom zvanje *ταΦικον*,¹⁶⁷ neki su podizali i male crkvice namenjene za grobnice, ili su samu grobnicu dali raditi kao trajno i solidno delo.

U Dubrovniku obe velike crkve, i franjevačka i dominikanska, pune su grobova plemićkih porodica, koje su želele da im tu budu grobnice. Sva dubrovačka okolina i sva ostrva imaju puno malih crkava, koje su podignute da budu porodične grobnice. U arhivskim knjigama, u testamentima i zaveštanjima, često sretamo ovakve primere: Eligo sepulturam meam apud fratres predicatum de Ragusio. Prva, kći Mate Binpale 1 aprila 1348), ili kod franjevaca (Anica Mimona de Maksi, 1343)¹⁶⁸ Stevan de Silvestro pogadao se 13. decembra 1313 s majstorima da mu naprave »ad domum fratrum predicatorum unam sepulturam cum plancha.¹⁶⁹ N. Gundulić 1355 dao je oltaru sv. Klare 100 perpera za jednu »dobru ikonu«, pa dodaje »item dimitto yperperos XXX de quibus fuerit una sepultura corporis matris mee.¹⁷⁰

Za grob su se brinuli i mali ljudi. Radoba Votolina određivala je 2 februara 1348: »uolo che se debia aconcar la sepultura e achator la plancha soura la sepultura.«¹⁷¹ Ruski majstor pisao je iste godine: »volio che se lauora sepultura et pro plancha che se de ypp. XII.¹⁷² Sima Vetranić nala-

¹⁶⁶ Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi br. 4763, 4832, 4833. 4821, 4876, 4877.

¹⁶⁷ Sr. A. Solovjev i V. Mošin, Grčke povelje srpskih vladara. Beograd 1936., 256, 497.

¹⁶⁸ Testamenta IV, f. 25. 53.

¹⁶⁹ Diversa Cancelariae V, f. 96.

¹⁷⁰ Testamenta III, f. 28.

¹⁷¹ Testamenta IV, f. 20.

¹⁷² Ib., f. 112.

gao je 1362., »quod fiat anuum monumentum ubi jachuero cum meis«¹⁷³ Kad je Vlahinji Mirnamovoj iz Stona umro sin Radoslav ona je 15 marta 1349 ustupila sinovo nasledstvo Nikoli i Radosla-

¹⁷³ Testamenta III, f. 51.

vu, valjda rođacima, a oni su se obavezali: »de faciendo poni unam plancham supra sepulturam dicti filii sui et facere onumprandium pro anima sua.«¹⁷⁴

¹⁷⁴ Diversa Gancelariae XVI, f. 57.

RÉSUMÉ

APPORT A L'ETUDE DU MODE D'ENSEVELISSEMENT ET DU MODE D'ERECTION DES MONUMENTS FUNERAIRES DANS NOS REGIONS AU MOYEN AGE

Dans cet exposé, l'auteur traite certaines questions relatives aux morts dans notre région. Dans la première partie de son étude il examine le mode d'ensevelissement des membres de la classe féodale chez les Serbes. La plupart étaient enterrés dans les églises d'après un ordre hiérarchique qui leur était particulier, ou bien autour des églises. Certains seigneurs féodaux firent également élever des églises pour y être enterrés.

Dans la seconde et la troisième partie, l'auteur étudie la question des amoncellements de pierres et de la lapidation. Il estime qu'il y eut encore en Bosnie, au Moyen Age, des cas de ces amoncellements de pierre sur les tombes. Quant aux lapidation, il pense qu'elles avaient pour but d'empêcher l'âme du lapidé d'errer et, éventuellement, de se venger.

En ce qui concerne les (monuments funéraires bosniaques du Moyen Age, l'opinion de l'auteur est qu'ils furent imités des sarcophages romains préexistants. De toutes façons, il estime que ces monuments funéraires sont intimement liés à l'apparition du bogomilisme.

Il souligne que de nombreuses formules d'inscriptions funéraires en Bosnie et en Serbie sont mot pour mot la traduction des inscriptions latines qui se trouvaient sur les tombes.

Cette étude groupe les notes de l'auteur concernant l'ensevelissement en vigueur au Moyen Age en Bosnie et en Serbie. La mort l'a empêché de terminer sa compilation et de mener son oeuvre à bien.